

**ÓZBEKISTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

BAS ILIMY-METODIKALÍQ ORAYÍ

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍNDAGÍ PEDAGOG
KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN QÁNIGELIGIN
JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«QARAQALPAQ ÁDEBIYATINIŃ FILOSOFIYALIQ-ESTETIKALIQ
TÍYKARLARI» MODULÍ BOYÍNSHA**

OQÍW METODIKALÍQ KOMPLEKS

Nókis - 2017

**Bul oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilim ministrliginiń 2017 jıl «__»-
_____dag'i ___-sanlı buyırığı menen tastıyqlanǵan oqıw reje hám dástúr tiykarında
tayarlandı.**

Dúziwshi:

prof. Q.Jarimbetov

Pıkir bildiriwshi:

prof. Sh.Abdinazimov

**Oqıw-metodikalıq kompleks QQMU dıń 2017-jıl «__»-_____dagı _-sanlı qararı
menen baspaǵa usınıdı**

MAZMUNÍ

JUMÍS BAĞDARLAMA.....	4
LEKCIYA TEKSTLERI	9
1-tema: Dunya adebiyati ham filosofiya. Adebiyat ham estiteka	9
2- tema: Qaraqalpaq adebiyatının qaliplesiwi ham shigis estetikaliq oylawı .	18
3- tema: Ádebiyat ham yassawiy ham naqshbandiy tariyqatlari	31
4- tema:: Estetikaliq ideal ham intellektual qaharman maselelerinde milliy ham batis tallawları.....	87
5- tema:: XX asir qaraqalpaq adebiyatında filjsofiyalıq – estetikaliq principler	93
ÁMELIY SHINIĞIWLAR USHIN MATERIALLAR.....	101
ÓZ BETINSHE JUMÍS TAPSÍRMALARÍ	130
ASSÍSMEN TAPSIRMALARI	133
GLOSSARIY.....	159
ÁDEBIYATLAR DIZIMI	170

JUMÍS BAĞDARLAMA

Ǵárezsizlik jılları ózbekstan Respublikasi jámiyetlik-ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıw perspektivaların belgilew, dúnya mámleketleri menen birge islesiwde qatardan múnásip orın alıwǵa úmtılıw jolındaǵı keń kólemlı reformalardı ámelge asırıw menen keshpekte. Dúnyanıń rawajlanǵan mámleketleri tájiriybelerin úyreniw, jergilikli sharayatlar, ekonomikalıq hám intellektual resurslardı inabatqa alǵan halda jámiyet turmısınıń barlıq tarawlarında túp reformalardıń ámelge asırılıp atırǵanlıǵı jańadan-jańa tabıslarǵa erisiwdi támiynlemekte. Túrli tarawlara jolǵa qoyılıp atırǵan xalıqara birge islesiw óz nátiyjesin berip atırǵan bolsa da, biraq, milliy ǵárezsizlikti hár tárepleme bekkemlew, erisilgen tabıslardı ele de bayıtıw, kemshiliklerdi tezden saplastırıw jámiyet aǵzalarnan ayrıqsha pidákerlik kórsetiwdi talap etpekte. İlim, texnika, islep shıǵarıw hám texnologiya tarawlarınıń rawajlanıwın zamanagóy jámiyet turmısın belgilep bermekte. Házirgi zaman jámiyetiniń eń áhmiyetli tárepi onıń barlıq tarawlarında globalasıwdıń júzege keliwi. Globalasıw óz-ózinen tezlik penen háreketleniw, zárúr informatsiyalardı qolǵa kiritiw, olardı qayta islew hám ámeliyatqa nátiyjeli engiziwdi talap etedi. Bul sıyaqlı háreketleniw imkaniyatına óz tarawınıń bilimdanı, kásiplik kónlikpesi joqarı dárejede bolǵan, bay tájiriybe hám sheberlikke iye kadrlar ǵana iye boladı. Solay eken JOO larında kadrlardı tayarlaw protsesinde usı talaplardı esapqa alıw kerek. Usı talaplardan kelip shıǵıp, JOO pedagog kadrların qayta tayarlaw protsesinde kásiplik qánigelikleri boyınsha bilim hám kónlikpelerin asırıwda úlken áhmiyetke iye. JOO orınları pedagog kadrların qayta tayarlawda arnawlı kurslarında qánigelik boyınsha arnawlı modul`ler shólkemlestirilgen. «Koraqalpoq (qazaq, túrkmen) tili hám ádebiyatı» baǵdarı boyınsha joqarı oqıw orınları pedagog kadrların qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin asırıw kursınıń oqıw

baǵdarlamasında tınlawshılardıń ilim hám islep shıǵarıw menen integratsiyasın támiynlew maqsetinde «Qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq tiykarları» modul` boyınshada bilim hám kónlikpelerge iye bolıwı belgilep berilgen.

Moduldiń maqseti hám wazıypaları:

Bul modul`di oqıtıwdaǵı maqset- qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq hám estetikalıq dáreklernin, printsiplerin anıqlastırıw.

Kurstı tómendegiler wazıypa etip belgilep alınǵan:

-dúnya ádebiyatınıń filosofiyalıq tiykarları;

-shıǵıs filosofiyasınıń ádebiyat rawajlanıwına tásiri;

-qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwinde shıǵıs estetikalıq kózqaraslarınıń áhmiyeti;

-Estetikalıq qádiriyatlar (din)diń ádebiyat rawajlanıwında tutqan ornı;

-Orta Aziya shayırlarınıń dóretiwshiligindegi filosofiyalıq hám estetikalıq qarasar, olardıń ózine tán ózgeshelikleri anıqlaw;

-Batıs hám Shıǵıs estetikalıq qarasarlarınıń ayrıqshalıqları (qaharman obrazın sáwlelendiriwdegi ózgeshelikleri);

-XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq – estetikalıq printsiplerin anıqlawdan ibarat.

Modul` boyınsha tınlawshılardıń bilim, kónlikpelerine qoyılatuǵın

talaplar

«Qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq tiykarları» modulın ózlestiriw barısında tınlawshıǵa qoyılatuǵın talaplar:

-modul`diń maqseti hám wazıypaların biliwi

-Dúnya ádebiyatı hám onıń filosofiyalıq tiykarların;

- Shıǵıs filosofiyası hám onıń Orta Aziya ádebiyatınıń qalıplesiwindegi ornı.

- Orta Aziyada estetikalıq oylawdıń rawajlanıw barısı.
- Túrkiy ádebiyat filosofiyası hám estetika;
- Qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwinde shıǵıs estetikalıq oylawınıń baylanısı;
- Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı estetikalıq qadiriyaqlar. Din hám ádebiyat. Kul't.
- Germenevtika hám ádebiy germenevtika.
- Aksiologiya hám onıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornı.
- Ádebiyat hám Yassawiy, naqshbandiya tariyqatları. Ájiniyaz, Berdaq, Abay, Maqtımqulı dóreiwshiliginiń filosofiyalıq tiykarları. Ájiniyaz hám Berdaq dóreiwshiligi hám sufizm. Berdaq dóreiwshiliginiń túrkiy ádebiyattanıwdaǵı ornı máseleleri.
- Shıǵıs hám Batıs estetikalıq qaraslardıń ózine tán tárepleri. Estetikalıq ideal hám intellektual qaharman máseleleriniń milliy hám batıs tallawlar. Ádebiyat reforma hám estetika máseleleri.
- XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı filosofiya hám estetika. Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq printsipleri. Qaraqalpaq ádebiyatında modernizm máselelerin anıqlap biliwi hám ámeliy protsesste qollana biliwi kerek.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq tiykarlarınıń maqseti hám wazıypaları. Dúnya ádebiyatı ham onıń filosofiyalıq tiykarları.

Modul'diń maqseti hám wazıypaları. Pánniń ádebiyattanıw iliminde tutqan ornı. Dúnya ádebiyatı hám onıń filosofiyalıq tiykarları. Shıǵıs filosofiyası hám onıń Orta Aziya ádebiyatınıń qalıplesiwindegi ornı. Orta Aziyada estetikalıq oylawdıń rawajlanıw barısı. -Túrkiy ádebiyat filosofiyası hám estetika.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwi hám shıǵıs estetikalıq oylawı.

Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı estetikalıq qadiriyatlar. Din hám ádebiyat. Kul`t.

Germenevtika hám ádebiy germenevtika.

Aksiologiya hám onıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornı.

Ádebiyat hám Yassawiy, naqshbandiya tariyqatları.

Ájiniyaz, Berdaq, Abay, Maqtımqulı dóretiwshiliginiń filosofiyalıq tiykarları.

Ájiniyaz hám Berdaq dóretiwshiligi hám sufizm. Berdaq dóretiwshiliginiń túrkiy ádebiyattanıwdaǵı ornı máseleleri.

Estetikalıq ideal hám intellektual qaharman máseleleriniń milliy hám batis tallawlar.

Shıǵıs hám Batis estetikalıq qaraslardıń ózine tán tárepleri Estetikalıq ideal hám intellektual qaharman máseleleriniń milliy hám batis tallawlar Ádebiyat reforma hám estetika máseleleri.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında filosofiyalıq-estetikalıq printsipler

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı filosofiya hám estetika. Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq printsipleri. Qaraqalpaq ádebiyatında modernizm máselelerin anıqlap biliwi hám ámeliy protsesste qollana biliwi kerek.

Modul` boyınsha temalardıń bólistiriliwi

№	Modul temaları	Tıńlawshınıń oqıw júklemesi, saat					
		Hámmesi	jámi	teoriyası	Ámeliy shınıǵınw	Kóshpe shınıǵıw	óz betinsh
1.	Dúnya ádebiyatı ham onıń filosofıyalıq tiykarları	4	4	2	2		
2.	Qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwi hám shıǵıs estetikalıq oylawı	6	6	2	2		2
3.	Ádebiyat hám Yassawiy, naqshbandiya tariyqatları	6	6	2	2	2	
4	Estetikalıq ideal hám intellektual qaharman máseleleriniń milliy hám batıs tallawlar.	4	4	2	2		
5	XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında filosofıyalıq-estetikalıq printsipler	8	8	2	4		2
	Jámi	28	24	10	12	2	4

LEKCIYA TEKSTLERI

1-tema: Dunya adebiyati ham filosifiya. Adebiyat ham estiteka

JOBA:

1. Modul`diñ maqseti hám wazıypaları. Pánniñ ádebiyattanıw iliminde tutqan ornı.
2. Dúnya ádebiyatı hám onıń filosofiyalıq tiykarları.
3. Shıǵıs filosofiyası hám onıń Orta Aziya ádebiyatınıń qalıplesiwindegi ornı. Orta Aziyada estetikalıq oylawdıń rawajlanıw barısı. Túrkiy ádebiyat filosofiyası hám estetika.

Tayamış sózler: *filologiya, dúnya ádebiyatı, filosofiya, estetika, shıǵıs filosofiyası, Orta Aziya, Túrkiy ádebiyat,*

Filologiya bul grek tilinin' so'zi, "Philo" (filo) – su'yemen, jaqsı ko'remen, "logos" (logos) -- so'z, bilim so'zlerinen filologiya ataması kelip shıqqan. Demek filologiya – til hám ádebiyat tuwralı pæn bolıp qalıplesken. Filologiya pæn sıpatında ju'de erte zamanlarda ju'zege kelgen bolıp, onın' o'z ishine alatug'ın shen'beri ju'de u'lken, ju'de ken' bolg'an. Filologiya tek til hám ádebiyattı u'yreniwden tısqarı, tu'rli jazba esteliklerdin' avtorı, jazılǵ'an ornı, jazılǵ'an waqtı, jazılıw usılı, jazba esteliklerdin' stili, ol jazba esteliklerdin' jazılıw sebeplerin anıqlaw, hær tu'rdegi jazıwlardın' mænisin tu'sindiriw, o'tken zamanlardag'ı jazıwshılardıń shıǵ'armaların analizlew sıyaqlı ju'de ko'p tarawlardı o'z ishine alatug'ın pæn. Filologiya hám onın' o'zine tæn wazıypaları, minnetleri ju'de ertedege, hãzirgi eradan buring'ı antik dãwirdegi du'nyag'a belgili alımlar Sokrat, Platon, Aristotel sıyaqlı alımlar tãrepinen anıqlap berilgen edi. Filologiya - äyyemgi Rim filologiyası hám äyyemgi grek filologiyası negizinde ju'zege kelgen bolıp, ol grammatikanı, sonday-aq orfografiyanı hám metodikanı u'yreniwdi o'z ishine

almaytug'ın edi. Keyingi waqıtlarda Oyanıw d wirine kelip, filologiya o'zının rawajlanıw basqışına ko'terildi. Bul d wirdegi filologiyanın' rawajlanıwına Aliger Dante "Xalıqtın' so'z so'ylewi tuwralı" dep atalg'an ilimiy jumısı menen h m Bokkachcho o'zının' "Qudaylardın' geneologiyası" dep atalg'an shıg'arması menen u'lken u'les qosqan. Sog'an qaramastan, filologiya arnawlı sistema tiykarında o'z aldına bo'lek p n sıpatında Evropada XVII-XVIII  sirlerde tolıq q liplesti. Sebebi, sol dáwirde en'  yyemgi, antik d wirdegi mádeniyatqa, o'tkendegi avtorlardı u'yreniwge qızıg'ıw ku'sheyip ketken edi. Sonın' ushın filologiya tek g'ana til h m ádebiyattı emes, b lki xalıqtın' tariyxın, filosofiyasın, ko'rkem o'nerin yag'nıy iskusstvostın, mádeniy baylıqların u'yreniwde de maqset etip alg'an edi. Nemis alımı F.A.Volf filologiyanı  yyemgi d wir tuwralı p n dep ataydı h m pu'tkil mádeniy esteliklerdin' tariyxın u'yreniwde filologiyanın' moynına ju'kleydi. XIX  sirdin' baslarında til biliminde salıstırmalı tariyxıy metodın' (onın' negizin salg'anlar Ya.Grill, V.Grimm, F.Dits,  .Dubrovskiy, A.Vostokovlar edi) payda bolıwı nátiyjesinde filologiyanın' u'yrenetug'ın, izertleytugın shen'beri taraydı, biraq izertlew usılları teren'lesti. XIX  sirde Evropada millet, ultlardın' tolıq q liplewi nátiyjesinde olardın' til h m  debiyatın u'yreniw, izertlew jumısları ku'sheyip ketti. ellerdin' shıg'armaların oqıp o'zlerinshe talqılawlar ju'rgiziwler talap etiledi.

Du'nya  debiyatı

Mifologiya negizi "mif" so'zinen jasalg'an atama. "Mif" grek so'zi bolıp on'ın' m nisi "so'z,  n'gime" degendi bildiredi,  debiyatta  yyem zamanlarda bolg'an yamasa bolmag'an waqıyalar tuwralı jeterli d liyli joq qıyalıy  n'gimeler degen mazmunda qollanıladı. Ju'd  erte zamandag'ı adamlardın' pu'tkil  lem, barlıqtın', tábiyat qubılıslarının' m nisin, payda bolıw sebeplerin tu'sinbegenliginin' nátiyjesinde sol qubılıslar h m  psanalıq, legenda tu'rindegi batırlar, qudaylar tuwralı o'zlerinin' isenimin h m qıyalların bayan etken u'sinikleri, ko'zqarasları miflerde berilgen. Bunday ko'zqaraslar, du'nyatanıwları  psana-legenda-an'ız h m  n'gimeler tu'rinde uzaq waqıtlar adamlardın' yadında,

an'ında jasad kelgen. Sonın' ushın da äyyemgi adamnın' du'nyatanıwı, ko'rkem oylawı tuwrıdan-tuwrı mif benen baylanıslı. Hər qanday miftin' tiykarında da konkret nәrseler jatadı, biraq bul nәrselerdin' atqaratug'ın funksiyası reallıqqa iye emes. Mәselen, ushatug'ın, ushar at. Bul mifologiyalıq obrazda eki real predmet bar. Bular at penen qanat. Biraq bul eki real nәrsenin' birigip bir funktsiyanı atqarıwı mifti ju'zege keltiredi. Qısqası, äyyemgi adamnın' әlem, tәbiyat qubılısları tuhralı tu'sinikleri, olardın' an'ındag'ı fantaziyalar mifti payda etedi.

Mifler birneshe tu'rlerge bo'linedi. Bular:

- 1) etiologiyalıq mifler - tәbiyat qubılısları, tәbiyattag'ı qanday da bir predmetlerdin' payda bolıwı tuwralı mifler;
- 2) kosmogonikalıq mifler – du'nyanın' payda bolıwı, әlemdegi denelerdin' payda bolıwı, hәreketleri tuwralı mifler;
- 3) etnogonikalıq mifler – belgili bir urıw, qәwim-taypalardın' payda bolıwı tuwralı mifler;
- 4) antropogonikalıq mifler – adamlardın' payda bolıwı tuwralı mifler;
- 5) esxatologiyalıq mifler – adamlardın' keleshegi tuwralı mifler.

Mifler o'zlerinin' rawajlanıw basqıshlarında anilizm (ruxlarg'a, jang'a iseniw), totemizm, manizm hәм alg'ashqı adamlardın' tu'rli kultlar tuyaralı oyları menen aralasıp ketedi. Sonın' ushın da mifler o'zlerinin' kelip shıg'ıwı boyınsha ju'dә qospalı, qat-qabatlasıp ketken, qarama-qarsılıqları ko'p o'zinsheliklerge iye. Solay etip mifologiya teoriyası folklordın' kelip shıg'ıwın hәм rawajlanıyayın u'yrenetug'ın ilim. Joqarıda aytlıg'anınday, du'nyanın', әlemnin' kelip shıg'ıyayın tuwralı jәne miflik qudaylardın', batır tulg'alardın' kelip shıg'ıwı tuwralı mifologiyalıq әn'gimelerden mısallar keltirip o'temiz. Miflik syujetler ko'rkem әdebiyatta, su'wretshilikte, arxitekturada, muzıkada su'wretlew, jan'a obrazlar jaratıwda tayanış bolg'an tewsilmeytug'ın дәrekke aylandı.

AVESTO. B.e.sh. úsh mınınshı jıllardan baslap b.e. VI ásirlere shekemgi jámiyetlik-tariyxıy turmıstı óz ishine alatuǵın zaratushtra dininiń avesto

tilinde jaratılğan kitaplarınıń jámi «Avesto» Orta Aziya, İran, Awǵanistan xalıqlarınıń mádeniyatı tariyxında úlken orınǵa iye.

Bul dáwirde İran tiliniń shıǵıs bóleginde sóyleytuǵın skif qáwimleri Xorezm, Túslik Aral, Soǵd, Fergana hám Xorasan átirapların jaylaǵan. Orta Aziyanıń bul aymaqları ol waqıtta Batıs tárepine qaraǵanda uzaq tariyxqa hám bay mádeniyatqa iye, Shıǵıs İran menen tıǵız baylanısta boldı. Kitapta usı hám onnan keyingi xalıqlardıń áyyemgi qáwimlik jáne qulshılıq dáwiriniń turmıs tájiriybeleri menen tariyxı, ádebiyatı, filosofiyası, etika hám pedagogikalıq oyları, astronomiyası menen meditsinası, geografıyalıq bilimleri orın alǵan. Avestoda ilimiy pikirlerdiń hár tárepleme jámlengenligin inabatqa alıp ilimpazlar entsiklopediyalıq bilim beriwshi shıǵarma dep ataydı.

Rus hám Orta Aziya alımları V.V. Struve, V.V.Bartol'd, K.V.Trever, A.O.Makovel'skiy, B.Gafurov hám N.Proxorovlardıń pikirinshe, kitaptıń payda bolǵan watanı Orta Aziya esaplanadı. Usınıń ishinde kópshilik alımlar Xorezm dep anıqlaǵan. «Avesto» kitabındaǵı zorastirizm tártipleri menen geypara diniy túsinipler, ádep-ikramlıq- pedagogikalıq táliymatlar menen ádebiy mipler qaraqalpaq xalqınıń fol'klorı menen ádebiyatında, turmıs dásturleri menen pedagogikasında elege shekem gezlesip turatugınlıǵın avtorlar tastıyqlaydı.

Avestodaǵı İyma (Jámshid), Faridun, Zuqah, Gershasp, Suymurıq qus, jerdi kóterip turǵan kók ógiz hám t.b. ańız ápsanalar qaraqalpaq awızeki ádebiyatı menen ádebiyat tariyxında keń orın alǵan. Dáslebinde Avesto 21 bólimnen ibarat úlken kitap bolǵan. Onıń aldınǵı jeti bólimi dúnyanıń jaratılıwı hám adamlardıń tuwılıwı tariyxına baǵıshlangan. Al ekinshi jeti bólimi adamgershilik nızamlarǵa, olardıń ádep-ikramlılıǵına, tálim-tárbiyası hám diniy dástúrlerine arnalǵan. Al sońǵı jeti bólimi tábiyat ilimlerin, ásirese meditsina menen astronomiyanı sóz etedi.

Avesto úsh dana kitap bolıp Gistasp (Vishtasp) patshalıǵı tusında b.e.sh VI ásirde qalıplesken. Tariyxshı Tabariydiń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, miynet 12mıń ógiz terisinen islengen pergamentke altın sıya menen jazılǵan. Onıń eń dáslepki tolıq nusqası 345mıń 700 sózden ibarat edi. Aleksandr Makedonskiy Orta Aziyanı jawlap alǵanda kóp ǵana mádeniy miyraslar qatarında Avestonıń bir nusqasını Persokl (iran) qalasında órtep jibergen. Ekinshi nusqasını grekler alıp ketip, ayırım tarawların ǵana ana tiline awdarǵan. Úshinshi kitabın zarastirizm dinine sadıq adamlar jasırıp ózlerine saqlap qalǵan.

Orta Aziyanı arablardıń jawlap alıwı nátiyjesinde zarastirizm dininiń bul kitabı taǵı da quwdalandı. Kóp ǵana tarawları joq etip jiberildi. Házirgi kolda bar teksti onıń tek tórtten bir bólegine shamalasadı, 83 mıń sózden turadı. Bizge shekem jetip kelgen 1324-jılı kóshirilgen sońǵı nusqası házir Kofengagende saqlanadı.

Avesto ońnan solǵa qaray jazılǵan, beti házirgi kitaplardıń tamam bolatuǵın jaǵınan baslanıp, baslanatuǵın tárepinen pitetuǵın bolǵan. Onıń 48 alfaviti bar. Bizge shekem Avestonıń tómendegi bólimleri jetip kelgen. 1. Yasnasıyınıw waqtında atqarılatuǵın tekstler 72 bapтан ibarat bolǵan. Bul bólimniń 17 babı zardusht qosıqları got gimnlerinen ibarat. 2. Yasht-maqtaw qosıqları. Allanı kótermelew ushın arnawlı namalarǵa tiykarlangan gimnler. 3. Vendidat-dáwlergezulmat tımsalina qarsı nızamlar jıyındısı. Bul bólimde diniy nızamlar teksti, áyyemgi dástanlar, miflerdiń mazmunı bólimleri saqlanǵan. Mifologiyalıq qaharmanlardıń atları keltirilgen. 4. Visparad-jaqsı zatlardı qorǵaw. 5. Kishi Avesto tarawları jetip kelgen. Kitaptıń eń dáslepki qáwimlik turmıstı sóz etiwshi bólimleri: Yasha hám «Yasht» esaplanadı. Professor A.O. Makovel'skiy: «Yashtlar» quday haqqındaǵı áyyemgi qáwimlik miflerdi bayanlawshı xalıqtıń epikalıq poeziyası. Bular jamaylıq dáwirge shekemgi qáwimlerdiń isenimi. «Yashtlar» Avestonıń basqa bólimlerine qaraǵanda mınlaǵan jıl burın dóretilgen, kútá erte zamanlarǵa

tiyisli. «Yashtlar»dın mazmunında kóp qudaylıq orın alǵan. Quday haqqındaǵı túsiniqlerdi fantaziyalıq obrazlar menen berip tábiyat kúshlerin qudaylastırıwdı bayanlaydı. Yasnanıń quramına kirgen qosıqlar "Gasht" dep ataladı. Bul sózdıń maǵanası-diniy maqtaw (oda,qasida) , múrájet. Gatlerdi Zardushttıń ózi jazǵan, degen shamalawlar bar. Gatler-oratorlıq, sheshenlik iskusstuvonıń ájayıp úlgilerinen esaplanadı. Máselen, "Avesto" nıń birinshi Yasht: Xurmuzd yasht bólimi "Axura-Mazdaǵa maq" dep ataladı. Ol bılay baslanadı. "Quwanışı Axura Mazda, eń ılayıq Táńri Taalanıń tilegi asıp, Angra Mayiyu (Axriman) ólsin.

Jaqsı oy, jaqsı sóz hám sawap isler menen jaqsı oy, jaqsı sóz hám sahap isti maqtayman. ózimdi barlıq jaqsı oylarǵa, jaqsı sózler aytıwǵa, jaqsılıq isler qılıwǵa baǵıshlayman, barlıq jaman oylardan, jaman sóz, jaman islerden júzimdi buraman.

"Avesto" tálimatınıń mazmunı jawız kúshlerge qarsı qaratiladı. Jaqsılıq kúshleriniń baslıǵı Axura Mazda bolıp, onıń altı járdemshisi bar eken. Birinshi-Waqu Manaq-danalıq, ekinshisi- Asha Waqishta, úshinshisi Qshatra-Warya-qudretli kúsh, tórtinshisi-Sianta Armati-isenim, besinshisi-Qarwashash salamatlıq, altınshısı-Ameretaj-máńgilik. Al, barlıq jawızlıq kúshlerdiń baslıǵı- Angra Mayyu (Axraman)

Avestonı izertlewshi alımlar kitaptıń dóretiwshisi sıpatında Zaratushtra (b.e.sh 569-492) dep esaplaydı. Ol kisiniń kópshilik izertlewshiler tariyxta bolǵanlıǵın jazadı. Ol b.e.sh 569-jılı sol waqıttaǵı hákimshilik oraylarınıń biri Raga qalasında tuwılǵan. "Avesto" Orta Aziya tariyxında ǵana emes, al dúnya mádeniyatı tariyxında úlken áhmiyetke iye. Zardushttıń táliymatıń táliymatı "Avesto"nı dúnyaǵa keltirdi.

Zardusht tuwralı hár qıylı kózqaraslar bar. Bazı bir evropalı ilimpazlardıń aytıwınsha, Zardusht óz dáwirinde quwdalawǵa ushıraǵan. Zardushtta evropalılar Zaratushtra dep ataydı. Arab alımı Tabariy onı Zardın bin

Yunan dep tilge aladı. Al, Beruniy bolsa "Avesto" nı azerbayjanlı Safid Tuman jazğan dep boljaydı.

Zardusht kóp ellerge ullı payğambar, insaniyattıń qollawshısı dep tán alınğan. Milodtan aldınǵı VII-VI ásirlerdegi siyasıy jaǵdaylarda Zardushttıń ayırıqsha rol oynaǵan iskerligi onı payğambar sıpatında moyınlawǵa sebep bolğan. Bazı bir maǵlıwmatlarda Zardusht biziń eramızǵa shekemgi XII-VII ásirler aralığında jasaǵan dep ayıladı.

Alımlardıń boljawına qaraǵanda Zardusht áyyemgi İran húkimranlıǵı diniyastıyasınıń Manusheyr áwladlarınan qusaydı. Ol ustazı Pifagor óliminen soń Shri Lankaǵa kóshiwge májbir boladı. Tawdıń úngirinde jatıp bir ilahiy kitap jazıptı. Bunnan keyin Hindstan arqalı Orta Aziyaǵa ótipti. Zardusht óz táliymatların kelgen jerdegi xalıqlarǵa úyrete basladı. Gimalay tawınıń úngirinde jáne bir kitap jazıptı. Alımlardıń pikirne qaraǵanda, birinshi jazılǵan kitap "Zand", ekinshi jazılǵan kitap "Avesto" eken. Sońǵı jıllardaǵı maǵlıwmatlarǵa qarasaq, "Avesto" Qaraqalpaqstannıń Tórtkil qalasına onsha qashıq emes orında jazılıptı.

"Avesto" tekstiniń tili áyyemgi Sogd hám Baktriya tillerinde jazılǵan. Áyyemgi Parfiya hám grek háripleri qollanılǵan.

"Avesto" daǵı dıqqatımızdı tartatuǵın nárselerdiń biri Apryanem mámleketi haqqındaǵı pikirler. Tariyxshılardıń tastıyıqlawınsha, bul mámleket Okus hám Yaksart dáryalarınıń arasında jaylasqan eken. Apryanem vasma Xorezmniń áyyemgi ataması degen dárekeler de bar.

"Avesto" Zardushttıń atı menen baylanıslı. Bul ájayıp dóretpe bir dáwirinń ǵana ónimi emes, yaǵınıy ol bir neshshe dáwirler dawamında qalıplesip, konkret shıǵarma halına kelgen.

Sasanidler dinastiyası dáwirinde (mil. III-VII ásir) "Avesto" jańasha kóriniste payda boldı. Zardushtiylik táliymattı dáslepki jaratılǵan waqıtında diniy emes, al morallıq-etikalıq kózqaraslardıń jıynaǵı sıpatında júzege kelgen.

"Avesto" tek zardushtiylik aǵımınıń muqaddes esteligi bolıp ǵana qoymaydı da, Orta Aziya xalıqlarınıń dóretiwshilik uqıbı, awızeki dóretiwshiligi, isenimli hám hám kózqaraslarınıń da ónimi.

A'DEBIYATLAR:

1. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
2. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel'stvo MGU, 1983
3. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
4. Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiyyiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
5. Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Ózbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
6. Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel'stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
7. Pospelova G.N. Problemı istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
8. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
9. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemamı estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
10. Sarimsaqov B. Badiyyilik mezonlari. Toshkent.

11. Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr.Xronotop. Toshkent , g'ofur gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonin ishinde «Drama janri» temasi. 4-68 bb.
12. Jarimbetov Q. XIX asir qaraqalpaq lirikasinin janrlıq qasiyetleri ham rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
13. Jarimbetov Q. Adebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
14. Jarimbetov Q .Ashıq Ziywar. Nókis, Bilim, 1998.
15. Jarimbetov Q. Berdaqtin nasiyatları-bizın ruwhiy gaziynemiz. Nókis, 1998.

2- tema: Qaraqalpaq ağebiyatının qaliplesiwi ham shigis estetikalıq oylawı

Jobası:

1. Qaraqalpaq áđebiyatındaǵı estetikalıq qadıriyatlar. Din hám áđebiyat. Kul't.
2. Germenevtika hám áđebiy germenevtika.
3. Aksiologiya hám onıń qaraqalpaq áđebiyatındaǵı ornı.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq áđebiyatı, estetikalıq qadıriyatlar, din , áđebiyat, germenevtika, áđebiy germenevtika, aksiologiya

Xoja Axmet Yassawiy-bul diniy mistik áđebiyattıń eń baslı wákilleriniń biri bolıp, ózin xalıq arasında oǵada keń násiyatlap «Mákkede-Muhammed, Túrksanda Xoja Axmet» dep tanıstırıp júrgen sufizm áđebiyatınıń eń iri wákili edi.

Onıń eń belgili shıǵarmalarınıń biri «Diywanı hikmet» (Danalıq kitabı) türk tilles xalıqlardıń X ásirdegi áđebiy miyraslarınan biri esaplanadı. Xoja Axmet Yassawiy bul kitaptı xalıq arasında kópshilikke tarqatıw ushın da oǵuz-qıpshaq tiliniń tásirinde jazǵan. Kitap Túrksanda jazılıwına qaramastan sońın ala qıpshaq dalasına keń tarqalıp ketken.

Xoja Axmet Yassawiy İspidjab (Sayram) qalasında tuwılǵan. Qaysı jılı tuwılǵanlıǵı málim emes, al 1166-jılı Túrksan qalasında qaytı bolǵanlıǵı belgili. Ol erjete kelip, Túrksanda tálim alǵan. Buxara qalasında oqıǵan. Arab, parsı hám türkiy tilin jaqsı bilgen adam. Úlken shayırlıq talantı da bolǵan. Ol óz talantın Orta Aziyada sufizmdi tarqatıwǵa jumsaǵan.

Yassawiydiń túsiniǵi boyınsha adamlar bul dúnyada ózin erkin dep esaplaydı. Gúnamdı heshkim bilmeydi-dep kóp qáteliklerge jol qoyadı. Biraq alla-taalanıń

olardıń ústinen gúzetip turǵanlıǵınan hesh qanday xabarı joq. Sonıń ushın bul dúnya adamzattı qadaǵalaw dúnyası. Hárqanday adam ekinshi dúnya esigine barǵanda ózi haqqında juwap beredi-degen túsinikke keledi.

«Diywanı hikmet» bolsa pútkilley usı ideyanı tarqatıwǵa qaratılǵan. Bul shıǵarma XV ásirde arab imlası menen kóshirilip kóp nusqada tarqatılǵan, «Diywanı hikmet» 1887-jılı Qazanda, 1901-jılı Stambulda, 1902-jılı Tashkentte basılǵan. Negizi 109 hikmetten ibarat. Al keyingi baspalarında 40 hikmet qosılıp, 149 hikmetke jetken. Kitap Xoja Axmet Yassawiydiń sufistlik ideyadaǵı pikiri menen baslanadı. Máselen ol:

Ey, ahli musulman, sózime inan,
Bul dúnya ótkinshi, bul dúnya zindan!
-dep jar saladı.

Yassawiy hikmetlerinde xalıq tárepinen turıp ayılǵan ayırım hikmetler de kóp. Bunda ol: ǵáriblerdiń kewlin al, jetim-jesirlerge miyrimiń tússin, nápsi buzıq adamlardan qash»-dep ayılǵan qosıq qatarları da ushıraydı. Mısalı:

Dana bolsań ǵáriblerdiń kewlin awla,
Eldi gezip, jetimlerde mehir áyle,
Nápsi jaman buzıqlardan moyın tawla,
Moyın tawlap dárya bolıp tastım mine.

Biraq Yassawiy hikmetleriniń bári de bunday emes. Ol negizinen dúnyada bolıp atırǵan ádalatsızlıqlarǵa qarsı shıǵadı. Biraq ol ádalatsızlıqlar menen bul dúnyada hesh qanday gúresip bolmaydı. Máyli, ol seni qıynay bersin. Sonda da shıda. Sen bul dúnyadan kóz jumǵanıńnan keyin ǵana bunday ádalatsızlıqtan qutılasań. Allataala olardı qatal jazalaydı. Al seniń bolsa, ol jaqta ekinshi ómiriń baslanadı, dep úgitleydi. Máselen:

Basım topıraq, kózim topıraq, ózim topıraq,
Haqıyqatqa jetermen dep ruwxım tarqaq,

Ol dúnyada bolar eken tek haqıyqat,

Tamshı bolıp jer astına kirdim, mine.

Yassawiy geybir hikmetlerinde óz dáwiriniń qazı imamların da qattı sın astına aladı. «Qazı imamlar nahaq dawa qılıp xalıqtı aldaydı. _Ekinshi dúnyaǵa barǵanda haram tamaq hákimlerdiń awhalı bulardan da jaman» degen pikirge keledi. Ol óz zamanında bolıp atırǵan ádalatsızlıqlardı jaqsı sezedi. Biraq bulardı tek allataalanıń ózi ǵana jazalawı dárkar dep oylaydı. Máselen:

Qazı imam bolǵanlar,

Náhaq dawa qılǵanlar,

Aqır zaman bolǵanda,

Yuq astında qalarlar.

Haram tamaq hákimler,

Jáhán malın alǵanlar,

óz barmaǵın tishlaban,

Qorqıp turıp qalarlar. -

Yassawiydiń bul pikirleri ádewir progressiv xarakterge iye. Degen menen ol bul adamlardı tiri waqtında jazalaw tárepdarı bola almaydı. «ólgennen keyin olar, báribir óz jazasın aladı»-dep xalıqtı aldarqatpaqshı boladı.

Usınday sebepler menen, ol hátte jigitlik waqıtlarınan baslap-aq qattı túskinlikke túsedı. ózin kópti kórgen qariya etip kórsetip, allataaladan ólim tileydi. Ol «argı dunyanıń» gózzallıǵına pútkilley isenip, sol jaqqa tezden jetiwge asıǵa baslaydı. Mısalı:

Otız tórtte alım boldım, dana boldım,

«Hikmet ayt»-dep hámir etti alla maǵan.

Qırıq shilterdi yar dos tutıp, jora boldım.

Dozaqıydur qudayǵa hikmet arnamaǵan.

Bunnan keyin otız jeti jasqa jettim,

Kewil kıymay óstim, heshbir qara qashqa,

Táǵdirimnen nalımayman, sabır ettim,
Baxtıı alla, kerek emes onnan basqa...
Otız segiz jasqa keldim, demim pittı,
Bul ómirden bastı alıp keteyin, men.
Bul bir dúnya ótkinshidur bastan ótti,
Axırette tilegime jeteyin men...

Mine usı pikirlerdiń ózinen-aq belgili, Yassawiy sufistik ádebiyatıń wákili. Onıń eń baslı ideyası bul dúnyadan waz keship, dúnyadan túniliwshilik ruwqqa beriliw. Sonıń ushın da ol barlıq xalıqtı óz ideyasın quwatlawǵa shaqıradı.

Biziń hámmemizge belgili, X-XSh ásirde progressiv ádebiyat maydanǵa kelgen edi. Sonıń ushında bul dáwirde eki túrli ádebiyat wákilleriniń tartısın kóriwge boladı. Xoja Axmet Yassawiy bolsa mistikalıq ádebiyatıń tikleniw tárepdarı ekenligin bildiredi. Al qaraxaniyeler mámleketinde ilim rawajlanıp ádewir aldǵa ketken edi. Sonıń ushın da Yassawiy:

Bul islerni haq Rasul bilerler,
Zaman ǵarib ǵayrı dinler qastında,
Bosap qaldı meshit, maxrab, medrese,
Dárwishler qaldılar ayaq astında dep aytadı.

Yassawiy allataalanı alǵıslaw menen bir qatarda ózi jasaǵan jámiyetke úlken jek kóriwshilik penen qaraydı. Patsha, wázir, sultan siyasatları da oǵan jaqpaydı. Xalıqtıń, dárwishlerdiń úgitlerin tınlamay atırǵanlıǵına qattı nalıydı. Bul kemshiliklerdi joǵaltıw ushın ol allataladan ústi-ústine mádet soraydı. Bunday jaǵdaylardan qutılıw haqqında xalıqqa óz pikirin aytpaqshı boladı. Mısalı:

Áhli dúnya xalqımızda saqawat yoq,
Patshalarda, wázirlerde ádalat yoq.
Dárwishlerdiń duwasında inabat yoq,
Bir ǵanıybet bashıńızǵa túshti doslar.
Aqırzaman alımları zalım boldı,

Xoshametti áylegenler alım boldı.

Haqñı aytqan dárwishlerge gánım boldı.

Ájep sumlıq zamanlar boldı doslar.

Yassawiy poeziyası óziniń diniy suwpılıq isenimlerine bay bolǵan shıǵarma.

Bunda hárqanday pikirdiń qaǵıydaları sıpatında ámelge asırıladı. Onda tek din gána hámme nárseden ústin etip kórsetilip, hárqanday kemshilikti dúzetiwshi kúsh sıpatında beriledi. Onıń pikiri boyınsha baylıq, jarlılıq hámmesi tek allatalanıń qálewı tiykarında gána boladı. Sonıń ushında buǵan qarsı gúresiwden payda joq, tek hárqanday hádiysege sabır qılmaq kerek,-degen pikirge keledi.

Xoja Axmet Yassawiy sol dáwirdegi Quran súreleri menen bir qatarda payǵambar hám áwliyeler haqqındaǵı ańızlardı da jaqsı bilgen. ózine tán shayırlıǵı da bar. Arab, parsı hám túrkiy poeziya úlgilerin jaqsı ózlestirgen hám onı ápiwayı etip túsindirip bere alǵan shayır. Xalıq aldında ózin ádewir qarapayım etip kórsetip, adamlar arasında bolıp atırǵan jaǵımsız hádiyselerdi minep, «bulardıń bárin jónge salatuǵın tek jalǵız alla»-degen pikirge keledi. Namaz oqıp, oraza tutıp, hár jılı óziniń 40 kún ómirin jerdiń astında ótkizedi. Ol bul dúnyadan heshqanday baxıt kútpegen. Jigirma jasınan baslap jekkelikke úyrenip, otız jasınan baslap ólimdi kúsegen. ózin allatalanıń jerdegi elshisimen»-dep esaplaǵan.

Dárwish kiyimin kiyinip, joqshılıqta ómir keshirgen. ózin islam dininiń násiyatshısı esaplaǵan.

Ol óziniń qosıqların hámme birdey oqıy almaslıǵın da sezedi. Sonıń ushında «Men bul hikmetlerimdi tálib ilim adamlarına jolladım»-degen pikirdi de aytağı.

Mısalı:

Meniń aytqan hikmetimniń sanı yoqdur,

Hámmelerge oqıp alar imkan yoqdur.

Xoja Axmet sózi erur dártke dárman,

Talıblarǵa bayan etsem qalmas árman.

Xoja Axmet Yassawiy birden suwı bolǵan shayır emes. Ásirese onıń jaslıq dáwirindegi poeziyası bul dúnyanıń gózzallıǵına qumar bolǵanlıǵın da bildiredi. Bir hikmetinde sulıw qızǵa ashıq bolıp, boza iship qoyǵanın da aytadı. Al jáne bir bir xikmetinde jaslıqtaǵı ármanların bayan etedi. Mısalı:

Taw shıńına shıǵıp turıp, shilten bolsam bolmay ma;   Ániwshirwan- ádil
kibi sultan bolsam bolmay ma,

Aq bultlardı awdarıp, sansız jańbır jawdırıp,

Jasıl aǵash ósirip, bostan qılsam bolmay ma.

Bultlar menen jarısıp ushqan lashıń qus bolıp,

Sansız qustı úrkitip, sayat qılsam bolmay ma.

Yassawiydiń pikiri boyınsha adam balasınıń eń baslı dushpanı-nápsi. Adamnıń nápsi ne nárseni kúsemeydi. Eger adam balası óziniń kewlindegi nárseniń bárin isler bolǵanda, bul dúnya qarabaxanaǵa aylanadı. Sonıń ushında nápsi degenniń de shegi bolıwı kerek. Adamnıń nápsi jasırın túrde orınlanatuǵın bolsa bul-urlıq. Sonıń ushında adamlar «meniń urlıǵımdı heshkim kórmedi» dep oylaydı. Biraq allatala bunı bilip, esapqa alıp turadı. Sonıń ushın da men allatala tárepindemen dep aytadı.

Aǵash atqa mingizip,

Salsa seni láhátke,

Eki iyninde perishte,

Turar soraw-juwapqa.

Dozaqqa tutar basıńdı,

Kórseń kóp xorlıqtı,

O dúnyada hesh waqıt,

Keshirmeydi urlıqtı.

Yassawiy qolına hasa alıp, eldi gezip júrgen dúmshe mollalardı qattı sın astına aladı. Hárqanday din iyesi qudaytalaǵa dúnya mal arttırıw ushın xızmet qılmaǵı zárúr emes. Báلكi óz dúnyasın din ushın jumsamaǵı kerek-dep uqtıradı. Mısalı:

Qolına ushı súyir hasa alar,
Basına ulıǵ dástar shalma shalar,
Sháhár gezip insanlardan názir alar,
Ushbu yańlıǵ shayxlardan yıraǵ bol.

Yassawiy shın maǵanasındaǵı sufist. Ol derlik hár-bir hikmetinde bul dúnyanıń gózzallıǵın umıtıwdı ilajı bolǵansha hárqanday adam qor-zar jasap, o dúnyanıń ráhátin kútiwi kerekligi haqqında uqtırmaqshı boladı. Sonıń ushında hárbir hikmetiniń izi onıń tómendegi shaqırıq túrinde jazılǵan qosıǵı menen tamamlana beredi. Mısalı:

Bilgiń kelse axırettiń sawdasın,
Umit tezden bul dúnyanıń ǵawǵasın,
Sen tererseń sonda jánnet miywasın,
Bas qosarsań jánnet ǵulmanlarına.

Qullası, Xoja Axmet Yassawiy X-XI ásirdegi sufistlik ádebiyattıń eń kózge kóringen wákilleriniń biri bolıp qaldı.

XII ásirdegi sufistlik taǵlıymattıń kórnekli wákillerinen biri bolǵan Sulayman Baqırǵaniy shama menen 1123-jılı Xorezmniń Baqırǵan awılında tuwıldı. Ol 1186-jılı kaytıp bolǵap. Alımlar Sulayman Baqırǵaniydiń payǵambar jasında qaytıp bolǵanlıǵın shamalay otırıp tuwılǵan jılı haqqındaǵı pikirini shamalaydı.

Ol shınında da Xoja Axmet Yassawiydiń eń sadıq shákirtleriniń biri bolǵan. Bul onıń:

Yassı dárya arası, jariq ǵawhar shırası,
Mashayıqlar seresi shayxım Axmet Yassawiy,

Aziyada qanshama belgili bolıwına qaramastan sufist shayır bolǵanı ushın sońǵı dáwirlerde úyrenilmey kelingeni edi. 1990-jıldan baslap onıń shıǵarmalarına qaytadan dıqqat awdarıla basladı. 1991-jılı ózbekstannıń «Jazıwshı» baspasınan

İbrahim Haqqul hám Sayfitdin Rafatdinovtıń baspaǵa tayarlawında «Baqırǵan kitabı» baspadan shıqtı.

Bunnan tısqarı Sulayman Baqırǵaniy biziń jerlesimiz de bolıp esaplanadı. Onıń jerlengen jeri Qońırat penen Moynaq qalasınıń ortalıǵında. Házir de káramatlı «Hákim ata» atı menen atalǵan úl-ken áwliyeshilik bolıp esaplanadı. Professor Qabıl Maqsetov bul haqqında «Bizin, ullı jerlesimiz, XP ásirde etken Hákim ata shıǵarmaları»—dep atalǵan at penen úlken maqalada járiyaladı. («Erkin Qara-qalpaqstan», 1992 jıl, 27-fevralv). Sulayman Baqır-ǵaniy (Hákim ata) shıǵarmaları keleshek áwladlar tárepinen úyreniwge turarlıq danışpan shayırlar-'dıń biri.

Sulayman Baqırǵaniy qosıqları eski túrki tilin-degi Qıpshaq dialektinde jazılǵanlıǵı ushın da xa-lıq sóylew tiline ádewir jaqın. Oqıw ushın oǵada túsiniikli.

Mısalı:

Hár kimdi kórseń Xızır bil,

Hár túndi kórseń Qádir bil.

degen qosıq qatarlarında úlken hikmet bar. Bunıń en, baslı mánisi adam balasınıń, óz háddinen aspay kishi 'peyil bolıwı, yaǵnıy hárqanday adamǵa mensinbey qarawshı bolma, sebebi hár adamnıń, da ózine jarasa qádir qımbatı boladı. Sonıń ushın da olardı joqarı már-tebeden turıp sına. Al hár ótken kún hám tünlerińe shúkirshilik etip, hár bir tünin, ózin «Qádir tün» kórgendey sezgeyseń—deydi.

Sonın, menen birlikte ol ez qosıǵı arqalı óz dá-wirine bolǵan kez-qaraslarında ashıq-aydın aytadı. Yaǵnıy hárqanday adamnıń isenimge baǵıshlanǵan óz dárti bolıwı kerek,—deydi. Mısalı:

Dawa tilsim sanı joq, ıshqısızdıń janı joq, Dártsizlerge dawa joq, táwibimmen soradım men.

Negizinen Allatalanı shın kewlinen súyiwge byǵısh-ıladı. Bul jaǵday onıń tómenдеgi ǵázzel báyitleoin-tse oǵada ayqın kerinedi. Mısalı:

Qul Sulayman sózlerdi, sırın xalıńtan giznedi, Suwretsizdi izledi, kerek diyarda kersem men.

Demek onıń «suwretsizdi izlewi» Allatalanı izlewi, onıń jolında ózin pidá etpekshi bolǵanlıǵında se ziledi.

Sulayman Baqırǵaniy bulardan tısqarı «Aqırzaman» hám «Biybi Máryam» qıssalarında jazǵan. «Aqırzaman» qıssasınıń aytıwına qaraǵanda: «Aqıyırdıń waǵında adamlar hadal-haramdı ayıra almay buzılıp ketetuǵını, alımlardıń aynıwı, er hám hayallardıń buzıqlıqqa jol qoyıwı, Tájjaldıń Rum hám Xorasangá bolǵan saparı, İysannıń Tájjaldı óltirip Mádiydi imam etiwı, dúnyanıń apatshılıǵına sebepshi -bolǵan Yajujdıń payda bolıwı, İsrafıl qırǵınıń kelip shıǵıwı, Ázireyildiń óz janın ózi alıwı, Kekte tek qudadan basqa tiri jannıń qalmawı, adamlardıń qaytadan tiriliwi, Qudanıń dostı Muhammed payǵambardıń óz úmmetlerine bolǵan ǵamxorlıǵı haqqında sóz boladı.

Al «Biybi Máryam» qıssasında Máryam degen hayal-dan atamız İysanıń tuwılıwı, Allatalanıń oǵan «İnjil» kitabın inám etiwı, onda sonday káramat-lardıń payda bolıp kózsizlerge kóz, mayıplarǵa ayaq-qol inám etiw qúdiretiniń bolǵanlıǵı hańqında aytıladı.

Sulayman Baqırǵaniy qullası sufizm táǵliymatı tereń iyelegen óz dáwiriniń belgili shayırlar-ınıń biri boldı.

Burxanatdin Rabatiy Nasritdin Rabǵuziy XIV ásirdeń orta gezinde Xorezmde ómir súrgen belgili sóz ustalarınıń biri. Ol jaslıǵınan ^ ádebiyat, ta-riyx hám~ filosofiyaǵa qızıǵıp, el awzınan kóp ǵana ańız hám qıssalardı jıynap, onı xatqa kóshirip aytıp júrgen. Ol arab tiline jetik bolǵanlıǵı ushında sol túrdegi kóp kitaplardı rıqıp, ondaǵı áwliye hám payǵambarlar haqqındaǵı qıssalar jóninde bir

kitap jazıp, bul tuwralı óz xalqı menen pikirles pekshi boladı. Sebebi sol waqıttıń ózinde arabtili «qudaydın, tili» esaplanıp, quran súreleri hám basqa ráwiyatlar basqa tilge awdarılıw múmkinshiligine iye emes edi.

Rabǵuziy, bul ráwiyatlardıń eń kerekli jerlerin alıp, ózinshe onı ádebiy usılda islep túrki tilinde ápiwayı xalıqqa túsinikli bolǵan qıssalar dúrkinin payda etpekshi boldı.

Onıń aldına qoyǵan máqseti, eń dáslep adamlardı dúnya hám jaratılıstıń payda bolıwı haqqında ta-nıstırıw edi. Sońıan jin, shaytan, perishte hám ázireyiller haqqında qıssalar toqıp, «o dúnyanıń» jańsılıq hám jamanlıq álamatları tuwralı pikir-ler júrgizedi.

ózi Rabat úlkesiniń qazısı bolıp ielep turǵanda bul kitaptı jazıwdı qolǵa alǵan hám sol jerdin, ámiri Toqbuǵaǵa sıylıqqa bergen. Rabǵuziy qıssalarınıń XV ásirde kóshirilgen bir nusqası Londonga Britaniya muzeyinde saqlanbaqta. Al XVI ásirde Xiy-wada tabılǵan bir nusqa ózbekstan İlimler akade-miyasınıń Ábu Rayxan Beruniy atındaǵı Shıǵıstanıw institutında saqlanǵan.

«Qıssa-sul ábiya» 1859—1881-jılları Qazan qala-sında bir neshe mártebe baspadan shıqtı. Sońınan Tashkent nálasında basıldı.

Rabǵuziy qıssaları Qazan baspasında «Qıssa-sul ábiya» dep atalǵan bolsa, negizgi nusqalarda «Qıssaiy Rabǵuziy» rep ataladı. Rabǵuziy qıssaları negizinen 72qi'ssadan ibarat bolıp, bulardıń ishinde úlken hám kishi qıssalar da bar. Máselen, Shiys, Muwsa, Salıx, Yusip haqqındaǵı qıssalar kólemi jaǵınan ádewir bar. Hátte Yusip haqqındaǵı qıssa bir lirikalıq povest dárejesine kóterilgen.

Qıssalar negizinen payǵambarlardı násiyatlaw tiykarında jazılǵan bolıp Muwsa, Nuh, Salıx, İbrayım, Isaq, İsmayıl, Yaqıp, Yusip, Lot, Ayub, Dawıt, Sulayman, İysa, Yunus payǵambarlar hám ábiyalardıń ómirine baǵışlangan hikayatlar menen tolıqtırılǵan.

Qullası Rabǵuziydiń qıssalarınıń kópshiligi shıǵıs xalıqlarınıń mifologiyasına syujetleri menen pútkilley aralasıp ketken. Bunıń bas qaharmanları payǵambarlar bolıwına qaramastan, oǵan erte dáwir adamlarınıń jaqsılıq hám jamanlıq’ ushın gúresleri, ózleri jasap turǵan dúnya haqqındaǵı túsinipleri de aralasıp ketken.

Sonıń ushın bul qıssalardıń, syujetlik táreplerine de itibar berip, paydalı táreplerin úyreniwimiz kerek.

Sufizm taǵliymatınıń eń kózgyo kóringen wákıllerinen biri bolǵan Suwpı Álliyar XVI ásirdeń sońǵı dáwirinde Samarqandıń Jańaqorǵan rayonınıń Mıńlar awılında dúnyaǵa kelgen. Ol jaslıǵınan baslap tásawuifke shın kewlinen berilgen bolıp, dáslepki bilimdi Samarqandta alǵan. Sońınan Buxaraǵa sapar shegip, ol jerde shayxlarǵa xızmet etip, Orta Aziyaǵa sufizm taǵliymatın rawajlandırıwǵa at salıadı. óz niyetin iske asırıw ushın sol jaqta qalıp ketedi. Solay etip Suwpı Álliyardıń ózi de Buxaranıń belgili shayxları qatarına erisedi. Xoja Axmet Yassawiy sı’yaqlı jaslıǵınan berilgen shayırılıq talantın sufizmdi rawajlandırıwǵa baǵıshlaydı. ózin haqıyqıy sufist sıpatında tanıstıradı. Sonıń ushın da oǵan Suwpı Álliyar laqabı berilgen.

Suwpı Álliyar arab, parsı hám túrki tillerin jaqsı bilgen. óz ómirin tásawuif taǵliymatına baǵıshlap «Murad-úlarifin», «Tuxfat-úl—talibin», «Maslak-úl—muttaxin»—dep atalǵan kitaplardı jazǵan. Bul kitaplar negizinen arab hám parsı-tájik tillerinde jazılǵan. Suwpı Álliyar óz taǵli’ymatın jergilikli ápiwayı xalıqlarǵa tereńirek túsindirip beriw ushın túrki tilinde de bir kitap jazıp qaldırǵan. Bul kitaptıń atı «Sabat-úl-ajizin»dep ataladı. Bul kitap XIX ásir hám XX ásirdeń bas gezinde kóp ǵana baspaxanalarda basılǵan. Sol tiykarda «Sabat-úl-ajizin» 1991-jılı Tashkentte qaytadan basıldı. Bul kitaptıń negizgi ideyası xalıqtı sabır-taqatlı bolıwǵa shaqırıwǵa baǵıshlanǵan. Mısalı:

Áy insan bolsan. eger er kibi,

Salmaqlı bolǵaysañ misli jer kibi.

dep ayıladı da, ekinshi bólekтеgi ǵázzelleri «Qudanıń qılǵan islerine hámme waqıt qayıl bol»-dep adamlardı táǵdir isine qarsı shıqpawǵa, onıń menen kelisiwge shaqıradı. Mısalı:

, Qal háy bende, ózińdi sal qudaǵa, Qazaǵa razı bol, sabır et balaǵa.

Al úshinshi dúrkin ǵázzellerinde Suwpı Álliyar: «Adam balasın joldan shıǵaratuǵın eki nárese bar.

1).Awqatqa qánaát etpeslik. Yaki mazalı, kóp muǵdardaǵı awqattı jew. Onı adamlar dámegóylik jolı menen tabaman, dep gúnáǵa batadı.

2).Adamnıń xirsi (yaǵnıy qálewi). Adamzat ne qá lemeydi. Jaqsı kiyim, sulıw qatın. Bul da hámme adam ushın tán emes. Esapsız baylıq hám gózzallıq-tı talap etedi. Adamlar bay hám gózzal bolmasada bul isti islewge esh boladı. Solayınsha olar qattı gúnáǵa batadı. Bul pikir Suwpı Álliyardıń temende :gi ǵázzelinde tolıq ayılǵan. Mısalı:

Adamzattı hálek etti ekkisi, Biri tamaǵıdur, biri—xirisi.

Demek Suwpı Álliyar XVI—XVII ásirdegi Orta Aziyadaǵı sufizm táǵlıymatınıń eń iri wákillerinen biri bolıp esaplanadı. Ol İslam ideologiyasınıń rawajlanıwı ushın shın kewli menen gúresken.

"Saxix" baǵdarında jazılǵan "Hádis" tiń tiykarın salǵan Ábiw Abdulla Muxammed ibn İsmayıl al Buxariy xijriy 194-jılı Buxarada tuwılǵan. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda ol 600000 hádis jıynap, usıladıń tek 100000 ǵana toplamǵa kirgizgen hám oǵan "Hadis" (Al Jami as Saxix) dep atalǵan tór kitap 1991-jılı Tashkentte "Entsiklopediya (Qamus) baspasında basılıp shıqtı. Kitap bir neshe bólimlerge bólinedi. Úıyman kitabı, İlim kitabı, Haj kitabı, Namaz kitabı, Hayat kitabı, Kúnniń tutılıwı kitabı, Ruwza kitabı h.t.b.

ÁDEBİYATLAR:

- 1.Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
- 2.Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel`stvo MGU, 1983
- 3.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
- 4.Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 5.Falsafa. Entsiklopedik lugat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
- 6.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
- 7.Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
- 8.Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
9. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 10Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
- 11.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr.Xronotop. Toshkent , gofur gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonın ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 12.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
- 13.Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
- 14.Járimbetov Q .Ashıq Ziywar. Nókis, Bilim, 1998.
- 15.Járimbetov Q. Berdaqtıń násiyatları-biziń ruwhiy gáziynemiz. Nókis, 1998.

3- tema: Ádebiyat ham yassawiy ham naqshbandiy tariyqatlari

Jobası:

- 1.Ájiniyaz, Berdaq, Abay, Maqtimqulı dóretiwshiliginiń filosofiyalıq tiykarları.
- 2.Ájiniyaz hám Berdaq dóretiwshiligi hám sufizm.
- 3.Berdag dóretiwshiliginiń túrkiy ádebiyattanıwdaǵı ornı máseleleri.

Tayanısh sózler: ádebiyat, Yassawiy, Naqshbandiy, Ájiniyaz, Berdaq, Abay, filosofiya, sufizm, túrkiy ádebiyat

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında oy-pikir, sonıń ishinde ayrıqsha, filosofiyalıq oy-pikir úlken áhmiyetke iye bola basladı, ol shıǵarmaǵa ideyalıq-estetikalıq baǵdar yamasa kórkem poetikalıq kúsh-quwat beriwshi sıpat bolıp qalmastan, adamzat aqıl-parasatınıń negizi, onıń genezisi ústinde kórkem ádebiyatta pikirlew dárejesiniń tırnaǵı xızmetin atqarıp, dóretpeniń sapasın da kórsetip turatugın boldı. Xaqıyqatın aytqanda, oy-pikir tuwdırmaıtuǵın qosıq – qosıq emes, yamasa ol uyqasqa qurılǵan mapazlıq shıǵarma, yaki publitsistikalıq siyasiy shaqırıqlar ǵana bolıp qalıwı tábiyiy edi. Sonlıqtan da ádebiyatshılar menen filosoflar kórkem ádebiyat penen qızıqsınıp kelmekte. Bul baǵdarda qaraqalpaq filosoflarınan J.Bazarbaev, K.Xudaybergenov, S.Seytimbetov, B.Utambetovlardıń birqansha elewli miynetleri, monografiyaları menen maqalaları bar. Biraq olarda poeziya sotsiologiyalıq baǵdarda tallawǵa alınıp, kóbirek XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń watan súyiwshilik, gumanistlik ideyaları sóz etiledi, yamasa olardıń dúnyaǵa kózqaras, dinge qatnasıǵı aytıladı. Al qaraqalpaq ádebiyatshı ilimpazlarınan N.Dáwqaraev, M.Nurmuxammedov, Á.Paxratdinov, H.Hamidov, Q.Járimbetov, S.Matekeev, Q.Turdıbaevlardıń hám t.b. ilimiy minetlerinde XIX

ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında filosofiyalıq oy-pikirlerdiń sáwleleniw ózgeshelikleri, olardıń qosıqlarında atqaratuǵın kórkemlik xızmeti sıyaqlı máseleler izertlenedi. Usı tamanları arqalı ádebiyatshılar menen filosoflardıń ilimiy izertlew baǵdarlarında ayırımshılıqlar kózge taslanadı. Degen menen kórkem ádebiyatta filosofiyalıq oy-pikirler úlken kórkem-estetikalıq wazıpanı da atqaradı. Bunı ádebiyatshılar da belgileydi.

Usı orında filosofiya haqqında da az-kem maǵlıwmat berip óteyik. Filosoflardıń anıqlamasına góre filosofiya bunnan 2500 jıldan aslam waqıt burın Áyyemgi Hindstan, Qıtay, Egipet ellerinde payda bolǵan. Filosofiya termini grek tilinen alınıp, (phileo) – súyemen, Sophia – danalıq) ayyemgi grek oyshıllarınıń pikirinshe, danalıqtı súyetuǵın, danalıqqa, shınlıqqa umtılıwshı adamdı ańlatadı.

Oraylıq dúnyaǵa kózqaraslıq problema bolǵan adamnıń dúnyaǵa qatnası filosofiyada oylawdıń bolmısqa, yaki anaw yamasa mınaw filosofiyalıq bilimniń xarakterine qaray materiyanıń sanaǵa, ruwxtıń, tábiyatqa, psixologiyalıqtıń fizikalıqqa, ideallıqtıń materiallıqqa qatnası túrinde konkretlesedi. Bul másele filosofiyanıń tiykarǵı máselesi bolıp tabıladı, sebebi onda adamnıń, onıń oylarınıń, sanasınıń, onıń barlıq ruwxıy, psixikalıq iskerliginiń qorshaǵan ortalıqqa qatnası arqalı adamnıń dúnyada tutqan ornı, onıń ómiriniń, jasawınıń mánisi túsiniledi. Sonlıqtan adamnıń aldında tek ǵana ómir, óndiris hám t.b. menen baylanıslı máseleler turmaydı. «Ol qorshaǵan dúnya ne?», «Bul dúnyada adamnıń tutqan ornı, maqseti nede?», «Dúnyanıń tiykarında qanday baslama tur – materiallıq pa yaki ruwxıy ma?», «Dúnya nızamlarǵa boysınama ma yaki onda kaos ústemlik ete me?», «Adamnıń ómiriniń mazmunı neni ańlatadı?», «ómirdiń maqseti hám bahalıǵı nede?» degen ulıwma hám tereńirek dárejelegi sorawlarǵa juwap beriwge háreket etedi. Adam jaqsılıq hám jamanlıq, gózzallıq hám kelbetsizlik, erkinlik hám ádillik haqqında hám basqada dúnyaǵa kózqaraslıq sorawlar ústinde oy júrgizedi.

Bul sorawlar ústinde oylanıp, Adam ómirlik tájriybege yamasa qanday da bir ilahiy kúshke iseniwi yaki ilimiy bilimlerge tiykarlanıwı múmkin. Adamnıń nege tiykarlanıp pikir júrgiziwi dúnyaǵa kózqarastın tipinen ǵárezli boladı. Olardıń biri sıpatında filosofiyalıq dúnyaǵa kózqaras alıp qaraladı.

Usınday filosofiyalıq kózqaraslar XIX ásir qaraqalpaq shayırlarında da bolǵan. Olar filosofiyalıq kózqarasların ózleriniń qosıqlarında kórkem sózde sáwlelendiriwge erisken. Usı dáwir shayırlarınıń shıǵarmalarında sáwlelengen filosofiyalıq kózqaraslardıń dárekleri sıpatında xalıq filosofiyası, yaǵnıy miflik, ańızlıq, didaktikalıq oy-pikirler jáne de islam filosofiyası baslı xızmet atqarǵan. Biz de bul pitkeriw kánigelik jumısımızda usı máselelerdiń ayrımları haqqında toqtap ótemiz.

XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiliwshiliginde filosofiyalıq lirika kóplesh ushırasadı. Usı dáwir shayırlardıń bul janrǵa kiretuǵın shıǵarmalarında dúnyanıń dúzilisi hám onda adamnıń tutqan ornı menen xızmeti haqqında pikir júritedi. Usınday filosofiyalıq oy-pikirlerdiń Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmalarında júdá ádebiy sheberlik penen sáwlelengenin kóremiz. Máselen, Berdaq shayırdıń «Bolǵan emes» atlı qosıǵında:

Bul dúnya dúnya bolǵalı,

Patsha ádil bolǵan emes.

Shayırlar qalem alǵalı,

Xatqa duwrı salǵan emes.

Bul dúnya qayǵı-ǵapletti,

Adamlardı áwere etti.

Neshsheniń basına jetti,

Hesh bir ádil bolǵan emes.

ólgen óldi, ólmegenler –

Bul dúnyaǵa kelmegenler.

Axıret azap kórmegenler,

Hesh uwayım qılǵan emes.

dep, lirikalıq qaharman dúnya, turmıs, jámiyet, zamanı, zamanlasları haqqında filosofiyalıq oy-pikir júritedi. Qosıqtıń tiykarǵı ideyalıq-tematikalıq ózegi usı filosofiyalıq pikirdiń átirapına qurılǵan. Lirikalıq qaharman óz oyların jámiyette bolıp atırǵan qubılıslar menen salıstırıp, pikir júritedi. Al salıtırmalılıq bolsa, bul filosofiyalıq túrde pikirlewdiń negizi, sebebi sol arqalı shayır jasaǵan zamanı, dúnya qubılıslarınıń dialektikası ashıp beriledi. Shayır shıǵarmasınıń filosofiyalıq sıpatlı belgisi, qosıqtıń barısında súwretlengen. Yaǵnıy shayır jasaǵan dáwirin sınap, avtor onda insan ómirine, turmısına tereń oy-pikir júritedi. Sonlıqtan shayır qosıqta dáwir qarama-qarsılıǵın, ómir, turmıs dialektikasın filosofiyalıq kózqarastan júdá reallıq penen ashıp kórsetedi. Sonıń ushın filologiya ilimleriniń kandidatu Ziyada Qojıqbaeva shayırdıń «Berdaq dóretiwshiliginde publitsistikalıq pafos» atlı maqalasında «Bolǵan emes» qosıǵın tallay otırıp, «óz dáwiriniń haqıyqıy jaǵdayların, játiyettiń, turmıstıń, adamlardıń hal-ahwalın shayır tuwrı bayanlaydı» - dep belgilep, onı shayır dóretiwshiligindeki publitsistikalıq pafos dep bahalaydı.

Tariyxtan málim, ulıwıma adamzattıń qádiriyatı táriplengende onıń huqıqı, erkinligi, erikli ómiri, óz táǵdirin ózi anıqlaw múmkinshiligi birinshi orınǵa shıǵadı. Solay eken, jámiyettiń teń salmaqlılıǵın belgilewshi bólegi - ádalatlıq ideyası. Mine, Berdaq shayır usınday ideyalardı sáwlelendiriwde de filosofiyalıq oy-pikir júritedi. Usınday oy-pikirlerin jetkeriwde shayır xalıq atınan sóyledi.

Yaki Berdaq shayırdıń «Kórindi» atlı qosıǵında:

Dúnya dep juwırar ólgenshe bende,

Azabın tartarman men onıń kúnde.

Janım bir amanat tar qápes tánde,
Ne islese, bári pinham kórindi.

degen filosofiyalıq kózqarasta adamlar arasındaǵı óz-ara tartıs turmıslıq qarama-qarsılıqlar realistlik penen sheber ashıp berilgen.

Mine, adamnıń jeke táǵdiri, jeke baxıtı shayırlardı mudamı oylandırıp kelgen ótkir máselelerden. Berdaqtnıń «Dúnyaǵa shıqqan soń baqtın ashılsa» yamasa Ájiniyazdın «Shad bolıp dáwran súriwge, Ájiniyazǵa zaman kerek» degen kósıq qatırları bul pikirlerdi tasıyıqlaydı. XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırlarınıń túsiniǵı boyınsha hár bir insannıń basında jeke baqtı, ırıs-qı-nesiybesi bolıwı kerek. Sonda ǵana ol ruwxıy hám materiallıq jaqtan ǵárezsiz bola aladı, ómirden óziniń tiyisli ornın taba aladı. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetlerin hám rawajlanıw tariyxın izertlegen ilimpaz filologiya ilimleriniń doktorı Q.Járimbetov óziniń miynetinde «Jekke adamnıń jámiyetge ornı kóbinese onıń materiallıq jaǵdayı menen belgilenetuǵının ullı shayırlar qıpsalamay ashıq aytadı» - dep belgiley otırıp, Berdaqtnıń birqansha qosıqların buǵan misal retinde keltiredi.

Haqıyqatında da XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń filosofiyalıq qosıqlarınıń basım kópshiliginde adam táǵdiri, onıń ómiri, turmısı, sotsiallıq jasaw sharayatı menen baylanıslı kózqaraslar eń birinshi orınǵa shıqqan. Sonıń ushın filosof Marat Niyazımbetov óziniń «Berdaqtnıń dúnyaǵa kózqarasında adamdı sotsiallıq orientatsiyalaw máselesi» atlı maqalasında: «Berdaqtnıń dúnyaǵa kózqarasınıń tiykarında orın alǵan Adam probleması quramalı, polistrukturalıq másele esaplanıp, poliparadigmalıq qatnasta úyreniwdi talap etedi. Usınday qatnasta Berdaqtnıń dúnyaǵa kózqarasındaǵı adamnıń sotsiallıq modelin filosofiyalıq-metodologiyalıq analizlew, bizge ratsionallı, adekvatlı modeldi alıwǵa járdem beredi. Berdaqtnıń filosofiyasında adamnıń sotsiallıq orientatsiyalaw protsessii menen tikkeley baylanısta alıp qarap, adamnıń jámiyetke baǵdarlanıwı dıqqatqa alınǵanlıǵın kóremiz» dep Berdaqtnıń filosofiyalıq qosıqlarında insan ómiri, adam

táǵdiri máselesin filosofiya iliminiń baǵdarında tallawǵa háreket etken. Sonıń menen birge M.Niyazımbetov Berdaqtıń filosofiyalıq qosıqların filosofiyalıq ilimniń baǵdarı retinde analizlew bul shayır shıǵarmaların túsiniwimizde metodologiyalıq qural sıpatında úlken áhmiyetke iye dep esaplaydı hám mınaday juwmaq shıǵaradı: «Jeke adamdı sotsiallıq orientatsiyalawdıń strukturası kóp komponentli bolıp, ol qádiriyatlı orientatsiya, qádiriyatlı ustanovka, qádiriyatlı qatnasıq hám qádiriyatlı minez-qulıqtı óz ishine aladı. Adamnıń sotsiallıq modelin usı strukturalıq-modelde Berdaqtıń dúnyaǵa kózqarasında oraylıq orındı iyelegen adam máselesin filosofiyalıq analizlew Berdaqtı túsiniwimizde metodologiyalıq qural sıpatında áhmiyetke iye».

Sonlıqtan, XIX ásir qaraqalpaq shayırları Kúnxojanıń, «Oraqshılar», «Shopanlar», «Jetimniń haqın jep qoyma», Berdaqtıń «Jaqsıraq», óteshtiń «Shermende», Ájiniyazdıń «Bozataw», «Kóriń» hám t.b. qosıqlarında joqarıdaǵıday pikirlerdiń ayqın dáliyin kóriwimizge boladı. Bul hakkında jumısımızdıń keyingi bólimlerinde arnawlı toqtap ótemiz.

Ulıwma aytqanımızda XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında filosofiyalıq oy-pikirlerdiń sáwlelengenin usı dáwir shayırlarınıń shıǵarmaların oqıǵanımızda kózge taslanadı.

Poeziyada xalıq filosofiyası. XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında filosofiyalıq oy-pikirlerdiń sáwleleniwinde tiykarǵı dáreklerden biri retinde xalıq filosofiyası da úlken rol` atqarǵan. Sebebi, usı dáwir shayırları ózleriniń oy-pikirlerin, ideyaların, ishki sezimlerin kórkem sáwlelendiriwde kóbinese xalıq awızeki dóretiwshiligine, xalıq arasında taraǵan obrazlarǵa, syujetlerge, xalıq filosofiyasına tiykarlangan hám olardan keńnen paydalangan. Sebebi, xalıq filosofiyasında dúnyaǵa kózqarastıń birqansha kórinislerin kóriwge boladı. Xalıq filosofiyasında miflik, ańızlıq, didaktikalıq oy-pikirler ayrıqsha áhmiyetke iye. Bunday kózqaraslar usı dáwir shayırlarınıń dúnyaǵa

kózqarasların, didaktikalıq oy-pikirlerin kórkem sáwlelendiriwde baslı baǵdar rolin atqarǵanı málim. Sonlıqtan XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyası óziniń barlıq qurılısına xalıq dóretiwshiliginiń tematikalıq baǵdarların, ideyalıq ruwxın, hár qıylı motivlerin barınsha sińiredi. Sonlıqtan xalıq dóretiwshiliginiń baslı ideyalıq-kórkemlik qásiyetleri shayırlardıń lirikalıq shıǵarmalarında kórindi. Biraq XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları ózleriniń lirikalıq shıǵarmalarında xalıq filosofiyasınan, fol'klorlıq úlgilerden ónimli paydalanıwdaǵı maqseti olardı sol turısında emes, al pútkilley jańa mazmun hám jańa forma, jańa oy-pikirlerin kórkemlep beriw ushın qollanadı.

Máselen, XIX ásir qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, óteshtiń birqansha qosıqlarında dúnyanıń ótkinshi ekenligi haqqındaǵı filosofiyalıq kózqaraslarınıń rawajlanıwında ruwxıy azıq bolǵan dárekler bar. Olardan biri mifologiyalıq obrazlar hám syujetler bolıp tabıladı. Sebebi, mif dúnyanı túsiniwdiń eń ertedegi ápiwayı túrлерinen esaplanadı. Sonlıqtan, XIX ásir qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqlar óz shıǵarmalarında filosofiyalıq oy-pikirlerin sáwlelendiriwde kóbinese usı miflik obrazlarǵa hám de syujetlerge tiykarlangan. Máselen, Ájiniyazdıń «Demishler», «Quba qush», «Aǵalar bir qus qashırdım», Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm», «Aqmaq patsha» hám t.b. shıǵarmalarında áyyemgi mifologiyalıq syujet hám obrazlar keń qollanılǵan. Bunday syujetler hám obrazlar lirikalıq hám epikalıq qaharmannıń obrazın jasawda kórkemlew quralı retinde xızmet etedi.

Máselen, Ájiniyazdıń:

Áwelha dúnyaǵa keldi Banijan,

Elli mın jıldan soń pani demishler.

İnsi-jinsi, janlı-jansız bar insan,

Adam kárwan, dúnya sárwan demishler .

degen qosıq shuwmaǵında dúnyada insanniń bes kún qonaq ekeni - ótip baratırǵan kárwan menen, al dúnya - sárwan menen metaforalıq uqsatılsa, usı dúnyada adamnıń neshshe jıl jasasa da eń aqırında o dúnyaǵa ketiw kerek ekenin mifologiyalıq obraz – Banijan arqalı kórkem bayanlaydı. Sebebi, erte dáwirdegi mifologiyalıq túsiniqlerge qaraǵanda dúnyada Adamnan da aldın eń birinshi payda bolǵan zat – Banijan eken. Banijan adamlar sıyaqlı elli mın jıl ómir jas jasap, keyin ala joq bolıp ketgen aqıllı hám sóyleytuǵın janlı-janiwar bolǵan². Banijan haqqında «Avesto» kitabında hám Rabǵuziydıń «Qıssasi ul anbiya» shıǵarmasında da aytıladı. «Avesto» mifologiyasında aytılıwına qaraǵanda Adamnan aldın shek-shegarası bolmaǵan Nurlı appaq jániwar - «Buǵa» jaratılǵan eken. Al ózbek fol`klorshısı M.Juraev ta ózbek fol`klorında Gavomard obrazı haqqında pikir júrgize otırıp, Buǵanıń besinshi baslanǵısha payda bolǵanın hám onıń ay sıyaqlı Nurlı etip Daitiya dár`yasınıń jaǵasındaǵı Ar`yana Vejada, yaǵnıy záminniń arasında jaratılǵanın belgiley otırıp, azerbayjan ilimpazı X.G.Koroǵlınıń miynetlerine tayanǵan halda janiwar - Buǵanıń Pexlevi tekstlerinde Evagdat dep atalǵanın aytıp ótedi.

Mine, janiwar-Buǵa obrazı áyyemgi totemistik miflerdiń túsiniǵi bolıp esaplanadı. Al adamzat payda bolmasınan aldın jasap ótken Banijanniń da tiykarǵı tórkini totemistik miflerge barıp taqaladı. Usı kózqarastan qaraǵanda Shıǵıs xalıqları ádebiyatında tilge alınǵan Banijan obrazınıń tiykarı usı jániwar-Buǵa menen baylanıslı bolıwı múmkin. Sebebi, jániwar-Buǵa totemistik mif obrazı tariyxıy dáwirlerdiń ruwxıy-mádeniy dárejelerine sińisip, keyin ala Banijan degen túsiniq penen xalıq arasına tarqalǵan bolıwı itimal.

Mine, Shıǵıs klassikleriniń dástúrine ergen Ájiniyaz da óziniń shıǵarmasında Banijan obrazın tilge alıw menen birge álemniń jaratılıwı, onda

---

² Керуенов Т. Мифтин көркем әдебияттағы орны. Әмиўдәрья журналы, 2009, № 4, 165-бет.// Мередов А., Ахаллы С. Словарь туркменской классической литературы. Ашгабад, «Наука», 1982. 120-бет.

adam payda bolmasınan aldın da janlı jániwardıń bar bolǵanı haqqındaǵı totemistlik miflerdiń syujetin esitip, yaki oqıp, onı jazba ádebiyatqa kóshirip, óziniń dúnya haqqındaǵı oyların kórkemlep beriwge háreket etken. Usı mifologiyalıq túsinikten keyin shayır Adamnıń payda bolıw shejiresin jazǵan.

Shayır:

Qúdireti kúshlidur ne qılsa Subhan,
Kópten soń jarattı topıraqtan insan,
Kimi kápir boldı, kimi musulman,
Bársheniń atası Adam demishler.

dep, dúnyanıń dúzilisi, adamnıń jaratılısı haqqındaǵı áyyemgi miflerde saqlanǵan mınaday syujetti keltiredi:

«Jawınnan payda bolǵan seller Qarataǵshı degen bir tawdaǵı úngirge ılaydı aǵızıp ákeledi hám bul ılaylardı adam beynesine uqsanǵan jariqlarǵa tógedi. Suw menen topıraq biraz waqıt bul jerde qaladı. Kún saratan burjında bolǵanlıqtan ıssılıq júdá kúshli edi. Kún, suw hám topıraq sol nárseni qızdırıp pisiredi. Bul oyıq-qálip hayaldıń qarnı wazıypasın atqarǵan edi. Suw, topıraq hám de kúnniń ıssılıǵı elementlerinen ibarat bolǵan bul nárseniń ústinen toǵız ay muddasıl samal esti. Sonnan keyin tórt element birlesti. Toǵız aydan keyin bul jaratılıstan insan biynesindegi bir maqluqat payda boldı. Bul insanǵa túrk tilinde «Ay Atam» dep at berdi, bul «Ay ata» demekdur. Bul «Ay ata» degen kisi taza hawalı, shiyrin suwlı jerge tústi. Kúshi kúnnen-kúнге artıp bardı, sol jerde qırıq jıl qaldı. Sońra seller bir neshe waqıt aǵıp turdı, tawdaǵı úngirge jáne de ılay toldı. Kún saratan burjında edi. Kún bul topıraqtı pisirdi, buniń nátiyjesinde topıraqtan jaratılǵan insan hayal kisi boldı. Buǵan «Ayva» dep at berdi. Bul «Ay júzli» demekdur. Ay ata menen Ayva shańaraq boldı, olardan qırıq perzent dúnyaǵa kelgen. Olardıń yarımı er bala. Yarımı hayal bolǵan».

Al usınday álemniń jaratılıwı haqqındaǵı xalıq filosofiyasında saqlanǵan kózqaraslar Berdaqtıń «Xorezm» dástanında da sáwlelendirilgen. Máselen:

Haxi áshkar, hahi pinhan,

Yoqdın bar áyledi Subhan,

Qúdrát bilán yeriw asman,

Bárchá yulduzlar ziynáti.

Qosıq shuwmaǵınan kórinip turǵanı sıyaqlı bul mifte álemniń tek bir ǵana dárekten, yaǵnıy Qudaydıń nurınan, qúdiretinen payda bolıwı sáwlelendiriledi. Sonlıqtan shayırlar qollanǵan Subhan - atamasınıń tiykarı áyyemgi mifke barıp taqaladı. Yaǵnıy álemdi, adamdı jaratıwshı qúdiretli zat atamasınıń keyingi rawajlanıw evolyutsiyası subhan túsiniǵin payda etken bolıwı múmkin. Sebebi, erte dáreklerde hám «Avesta» mifologiyasında da usı qúdiretli qúsh haqqında birqansha maǵlıwmatlar berilgen. Máselen, «Avesta» mifologiyasında usı qúdiretli kúsh – Axura Mazda dep túsiniledi. Sonıń ushın «Avesta» kitabında mınaday kosmogoniyalıq mif syujeti saqlanıp qalǵan: «Áwel basta jer de, kún de, sayyalar da, juldızlar da bolmaǵan. Biraq, Axura Mazda uwızday uyǵan ruwxtı jarattı. Bular aspan, suwlar, jer, ot, ósimlikler, haywanlar hám adamlardıń ruwxları edi».

Usılardan belgili bolǵanı sıyaqlı, adamnıń jaratılıwı da tábiyat penen baylanıslı degen túsiniq islamga shekemgi mifologiyada saqlanıp qalǵan. Qashan da Adam sanası rawajlanıw basqıshına túskende, olar tábiyat penen teńbe-teńlikte bolıp, keyin ala álemdi payda etken, jaratqan janlı nárse dep túsingen. Bul túsiniqler, kózqaraslar xalıq filosofiyasında saqlanıp qalǵan. Mine, shayırlardıń dúnya, álem haqqındaǵı kózqarasların tereń sáwlelendiriwde xalıq filosofiyasında saqlanǵan dárekler úlken rol` atqarıp tur.

Usınday xalıq filosofiyasınıń úlgilerin Kúnxojanıń «Yaranlar», «Túye ekenseń» atlı kósiklerinde da kóriwge boladı. Máselen:

Dúnyası qurısın, aldadı meni,

Pir Aliy, Súleyman jalmadı meni.

«Yaranlar»

Yaki:

Patshalıq jol bunnan qalǵan,

Qustı jıynap zawal salǵan,

Jer júzine patsha bolǵan,

Súláymandı bilermiseń.

degen qatarlarda áyyemgi mifologiyalıq qaharman Sulayman obrazın jaratqan.

Mine, Kúnxoja óziniń qosıqlarında Sulayman haqqındaǵı syujetti simvol retinde keltiredi. Shayır bul jerde mifologiyalıq obrazdı qollanıw arqalı ózi jasaǵan zamanında xalıq abadanlıǵı ushın gúresetuǵın ádil patshaniń bolıwın qáleydi hám usı pikirin Sulaymannıń obrazı mısasında simvoliqalıq usılda sáwlelendirgen. Shayır ritorikalıq soraw usılınıń járdeminde lirikalıq qaharmannıń dáwir, zaman, xalıq hám de ádalatlı patsha haqqındaǵı dártli sezimlerin soraw intonatsiyasına qurıw arqalı emotsional` mazmundı júzege keltirgen. Yaǵnıy allegoriyalıq mániste (túye) personajǵa ádalatlı-dana patsha mifologiyalıq obraz - «Sulaymandı bilermiseń?» dep soraw beredi. Usı jerde shayırdıń aytajaq oyı bir ǵana mifologiyalıq obraz arqalı aydınlasıp tur. Sonıń ushın shayıır Sulaymannıń patshalıǵın mısál keltiredi.

Mine, shayırlardıń filosofiyalıq oy-pikirlerin joqarıdaǵıday mifologiyalıq obrazlar hám syujetler arqalı jetkerip beriwinde, olardı biliwinde xalıq ańızları úlken xızmet atqarǵan. Sebebi, joqarıdaǵıday obrazlar, syujetler eń áweli xalıq arasında tarqarǵan. Xalıq olardı áwladtan, áwladqa jetkergen. Sonlıqtan XIX ásir qaraqalpaq shayırları da usınday xalıq ańızlarınan keńnen paydalanǵan.

Máselen, Ájiniyazdın «Yoqtı» qosıǵında dúnyanıń ótkinshiligi, adamnıń onda bes kún qonaq ekeni haqqındaǵı filosofiyalıq oy-pikirleriniń kórkem sáwleleniwinde xalıq ańızları úlken rol` atqarıp tur. Yaǵnıy:

Men áylesem bir-bir bayan,
Paniy ermish oshbu jahan,
Ískender, Rustámi dástan,
Ol hám tiri yurán yoqtı.

Ískendár Zulqarnayn kibi dáwranlı,

Házireti Suleyman kibi pármanlı... -

degen qatarlarda Ískender Zulqarnayn haqqındaǵı ańızdan, Ískender obrazın keltiredi. Áweli shıǵısı boyınsha tariyxıy shaxs esaplangan Ískender (Aleksandr Makedonskiy) xalıq ańızlarında óziniń tariyxıyılıǵın joǵaltıp, fol`klorlıq (ańızlıq) qaharmanǵa aynalıp ketkeni belgili.

Íslam Shıǵısında Ískender Zulqarnayn atı menen júritilgen áyyemgi dúnyanıń ataqlı áskerbası hám mámleketlik iskeri Aleksandr Makedonskiy (b.e.sh. 356-323-jıllar) tariyxta, awızeki hám jazba ádebiyatta óshpes iz qaldırǵan shaxslardıń biri bolıp, ol 33 jıl ómir súrgen, biraq sol dáwirdegi tsivilizatsiyalasqan dúnyanıń úlken bólegin jawlap alıp, bir tutas ullı mámleket dúzedi. Sonlıqtan onıń atı menen baylanıslı ańızlar xalıq arasına keń taraǵan.

Xalıq ańızlarında Ískenderdiń ólimi tuwralı mınaday maǵlıwmatlar saqlanıp qalǵan:

Ískender óler aldında: «Meniń qolımdı tabıttan sırtqa shıǵarıp qoyıńlar», - dep wásiyat etedi. Bunıń mánisi «men patsha bolıp álemdi basıp alsam da, esapsız baylıqqa iye bolsam da, o dúnyaǵa qurı qol ketip baratırman, patsha bolıwdıń mánisi dúnya jıynaw, zulımlıq islew emes, al ádilligiń hám basqa da jaqsı isleriń menen at qaldırıp, xalıqtıń yadında qalıwıń kerek», - dep násiyatlaydı.

Mine, joqarıdağı mısallarda Ájiniyaz shayır da usı ańızlıq syujetti paydalanıw arqalı adam bul dúnyada neshe baylıqqa, kóp dáwrangá iye bolsa da, aqırında o dúnyaǵa hesh bir zat alıp ketpeytuǵınlıǵı haqqındaǵı filosofiyalıq pikirlewlerin Iskender obrazı arqalı túsindiriwge háreket etken. Iskender, Rustemi dástan, ol hám tiri yurǵan yoqtı. Shayır ózi jasaǵan zamanında ádil patshalardıń bolmaǵanına nalıp, solarǵa sizler de neshe waqıt dáwrán húkimdarlıq etseńizler de aqırında bul dúnya menen xoshlasasız, Iskender sıyaqlı o dúnyaǵa bos ketesiz degen pikirdi túsindiriw ushın usı Iskender obrazın paydalanǵan. Birinshi mısalda shayır personajlardı detal retinde qollanadı. Yaǵnıy bir waqıtlar jasap ótken Iskender sıyaqlı qaharman menen lirikalıq qaharmanǵa zamanlas ashkóz, tek óz paydasın oylaytuǵın xan obrazı qarama-qarsı qoyılıp, bul dúnyanıń ótkinshiligi, elde ádalatlıq ornatıp, puqaralar bul panıy dúnyada tatıwlıqta jasawı kerek ekeni násiyat etiledi

Usınday ańızlar Berdaqtıń «Amangeldi» shıǵarmasında qaharman obrazın jaratıwında kózge taslanadı. Máselen, Amangeldi obrazı - epikalıq obraz. Ol xalıq eposlarında saqlanıp kiyatırǵan qaharmanlıq obrazlarǵa jaqın kórinedi. Sebebi, xalıq erkinliginiń, onıń ózliginiń jábirleniwin, kemsitiliwin, turmıs sharayatınıń ońlı bolmaǵanın xalıq jaqsı basshı hám el namısın qorǵaytuǵın batırlardıń bolmawınan dep túsingen hám sonlıqtan awızeki dóretpelerde batırlar obrazlarınıń dóreliwine baslı dıqqat awdarǵan. Sonıń ushın shayırdıń bunday obrazdı dóretiliwin onıń jasaǵan zamanı menen baylanıstırıwǵa boladı. Xalıq mápi ushın batır insanlardıń obrazın dóretiliw shayır jasaǵan zamanda keń taralǵan kórkem-estetikalıq qubılıs edi.

Sonday-aq shıǵarmada xalıq ańızlarındaǵı ádalatlıq hám ádalatsızlıq ortasındaǵı gúres motivleriniń belgileri de flóklorlıq bayanlaw usılında qollanılǵan. Biraq usıǵan qaramastan ańızdı qollanıwda shayır óziniń sheberligine

sáykes ózgeshelik te payda etken. Máselen, Amangeldi haqqındaǵı ańız reallıq súwretlemelerge tiykarlanıp, soǵan sáykeslendirilip qollanılǵan. Sonlıqtan shıǵarmada qollanılǵan ańızlıq syujetler hám obrazlar shayırdıń oy-pikirin, baslı ideyasın sáwlelendiriwde hám turmıs shınlıǵın súwretlewde kórkemlik qural wazıypasın atqarıp tur.

Sonday-aq ótesh shayırdıń:

Burında İl`yas ótti,

Kimler jılap, kimler ketti, -

degen filosofiyalıq kózqarasın sáwlelendiretuǵın qosıq qatarlarında da Xızır İlyas obrazı jaratılǵan. Bul jerde shayırdıń dúnyanıń ótkinshi ekenin, usı dúnyada hár kimniń hár qıylı jasap ómir kórgenin túsindiriw ushın İlyas obrazın detal retinde paydalanǵan.

Mine, XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında didaktikalıq oy-pikirlerdiń de sáwleleniwinde xalıq filosofiyası úlken orın iyelegen. Sebebi, Kúnxojanıń, Ájiniyazdıń, Berdaqtıń, óteshtiń didaktikalıq oy-pikirleri mázi shayırlıq yoshtan tuwılǵan sub`ektivlik qıyallardan ibarat emes, olardıń turmıslıq, kórkemlik saǵaları hám tirekleri bar. Qaraqalpaq shayırları, didaktikalıq oy-pikirlerdi eń birinshi gezekte ózleri jasap turǵan ortalıqtan, jámiyetlik dúzimnen, konkret turmıstıń talaplarınan, ózgesheliklerinen kelip shıǵıp alǵa súredi. Usı shayırlar jasaǵan XIX ásirdiń ortaları hám ekinshi yarımında Xiywa xanlıǵında siyasiy hám jámiyetlik turmıs turaqlı bolmadı. Xalıqtıń basım kópshiligi kámbaǵal turmıs keshirdi. Sonıń menen birge iri feodallar materiallıq baylıqtıń úlken bólegin óz qollarına usladı. Nátiyjede jámiyette úlken sotsiallıq ayırmashılıqlar, usı tiykarda sotsiallıq ádilsizlikler payda bolıp turdı. Qaraqalpaq shayırları bul awır sotsiallıq jaǵdaylardı óz kózi menen kórip, óz baslarınan keshirip, olardan sotsiallıq, filosofiyalıq, etikalıq juwmaqlar shıǵardı. Sotsiallıq motivler olardıń didaktikalıq qosıqlarınıń baslı ideyaları boldı. Mısalı, Berdaqtıń «Kim aytar», Ájiniyazdıń «Násiyxat»

qosıqlarındaǵı didaktikalıq oy-pikirler, juwmaqlar ózleri jasaǵan zamannıń sotsiallıq alaǵatlıǵına isharat ekeni kórinip tur. Shayırlardıń didaktikalıq oy-pikirleri xalıqlıq didaktika menen tıǵız baylanısqan. Sonlıqtan qaraqalpaq shayırlarınıń didaktikalıq qosıqlarında qádiriyatlı qatnasıq máselesi ideyası ayırıqsha kórkem sáwlelendirilgen. «Qádiriyatlı qatnasıq mazmun tárepten ob`ektiv, forması tárepinen sub`ektiv xarakterge iye bolıp, jeke adamnıń sanasında (ishki ómirinde) jaqsılıq, gózzallıq idealları, hám t.b. túrlerinde sáwlelenedi. Ol ómirlik tájiriýbeler tásirinde qalıplesip, adamlardıń bir-biri menen ruwxıy qatnasıqları sıpatında kelip shıǵadı». Mine, usı ideyanıń XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiliginde adamnıń morallıq sanasınıń elementi retinde alınǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Ásirese, Berdaqtıń «Balam» atlı didaktikalıq qosıǵınıń pútin mazmunı usı ideyanıń reallasıwına qaratılǵan. Onda qádiriyatlı-qatnasıq morallıq norma sıpatında alıp qaralıp, jeke adamnıń jámiyet aldındaǵı minnetleri, sotsiallıq juwapkershiligi perzent tárbiyasınıń bas maqseti ekenligin kórsetip bergен. Máselen:

Kópti qasıńnan qashırma,
Barıńdı joq dep jasırma,
Qullıqtı qálep asırma,
Álpayım bolǵıl balam.

Jetim kórseń qolıńdı Ber,
Aǵa bolsa, keynine er,
óziń bultıyıp bolma Sher,
Álpayım bolǵıl balam.

Qádiriyatlı minez-qılıq jeke adamnıń qádiriyatlı qatnasıǵı hám morallıq sanası menen tikkeley baylanısqan ketedi. Bul ruwxıy-morallıq komponent Berdaqtıń adam haqqındaǵı kózqarasında bir pútin sistemaǵa túsken. Atap

aytqanda, bul printsip adamnıń jámiyet penen qatnasıǵınıń aktual talabı sıpatında belgilenip, adam hám jámiyettiń turaqlı qatnasıǵınıń ólshemi retinde alıp qaraladı.

Usı pikirlerdi Berdaq shayırdıń «Xalıq ushın» atlı qosıǵında da kóriwge boladı. Yagnıy shayır:

Jigit bolsań arısladay tuwılǵan,

Xızmet etkil udayına xalıq ushın .

dep, násiyat etedi. Sebebi, Berdaq shayır watan súyiwshilik sezimin ullı insanıy pazıylet sıpatında bahalaydı. Watanǵa xızmet etiw, xalıqtıń baxtı ushın gúresiw, ózińniń mápińdi xalıq mápi menen úlestiriw hár bir azamattıń wazıypası dep biledi. İnsan óz watanında ǵana baxıtlı bolıwı múmkin, sonlıqtan «sultan bolma ǵayrı elde, shopan bol tuwǵan jerinde», óytkeni «atadan altaw tuwsań da, watanıńa jalǵızsań», sennen el-xalqıń kóp jaqsı islerdi úmit etedi, seni perzentim dep ardaqlaydı. Mine, usınday hár bir el perzentiniń watan aldındaǵı minnetin shayır joqarı sheberlik penen baxalaǵan.

Berdag óziniń didaktikalıq qosıqlarında adamlardı hadallıq penen jasawǵa shaqıradı, erkin miynetti, miynetkesh insandı ulıǵlaydı. Onıń pikirinshe, óz erkiń menen jumıs islep, miynet etip, qolıńdı qabartıp tawıp jegen «Bir zaǵarań paldan jaqsıraq». Berdaq miynet protsessiniń insan hám jámiyet ushın áhmiyetin durıs bahalaydı. Miynetsiz dúnya-mal tabıwǵa umtılıw adamdı jaqsılıqqa alıp barmaydı, kerisinshe ol janıńdı otqa taslaw menen bara-bar bolǵan qıyınshılıqlarǵa, hújdanıń qıynalıwına alıp keledi. Berdaqtıń «Qashan ráhátlanadursañ» atlı qosıǵında «talap islep tap dúnyanı, sútten akdur bilseń anı» degen násiyatı úlken tárbiyalawshılıq áhmiyetke iye ekeni kózge taslanadı.

Al usınday pikirlerdi Ájiniyaz shayırdıń da didaktikalıq qosıqlarında kóriwge boladı. Shayırdıń pikirinshe jaslar balalıq dáwirinen-aq aqıl toplawǵa umtılsa, keleshekte jaqsı adam bolıp qalıplesedi, olardıń unamlı júris-turısına atananıń el-jurt aldındaǵı abıroyı asadı, turmısın quwanışqa bóleydi. Al aqmaq

bolsa tuwǵan balań, ómiriń zimistanǵa meńzer – dep perzentti aqıl-esli etip tárbiyalawǵa birinshi gezekte ata-ananıń juwapkerli isi dep qaraǵan.

Shayır óziniń «Jaksı» atlı qosıǵında «Jol bilmeseń, jol sorańız bilgennen» - dep kópti kórgen tájiriybeli adamlardan aqıl soraw kerek ekenin násiyatlaydı. Ájiniyazdıń didaktikalıq oy-pikirlerinde adamlardıń ádep-ikramlı, etikalıq jaqtan jetilisiwi jámiyetlik turmısta olardıń birin-biri eziwine, xorlanıwına jol qoymaydı dep túsiniledi. Bul máseleńiń usınday sotsiallıq áhmiyetin seze otırıp, shayır onı aqıl qubılısları menen tıǵız baylanıstıradı. Aqıl insanniń etikalıq túsiniǵin tártipke saladı. Sonıń ushın shayır:

Pazıylet bilmegen nadan

Tórt ayaqlı malǵa meńzer.

dep, jazadı.

Ájiniyaz adamnıń jetilisiwi ushın ata-babalardıń bay tájiriybelerine súyeniwdi quwatlaydı. Sonıń ushın shayır:

Burıńǵı adamnan qalǵan wásiyat,

Góne adamlarda bardur qásiyet,

Alarnıń aytqanı bári násiyat...

dep belgileydi. Usı pikirler adamlardı ruwxıy jaqtan jigerlendirip, zulımlıq penen nadanlıqqa qarsı gúresiwdе shaqıratuǵınlıǵı kózge taslanadı. Mine, sonlıqtan bul máselede xalıq filosofiyasındaǵı progressiv estetikalıq kózqaraslardıń úlken áhmiyetiniń bar ekeni málim.

İslam filosofiyası. Qaraqalpaq shayırlarınıń didaktikalıq janrǵa múrajat etiwinde, onı rawajlandırıwında ruwxıy azıq bolǵan hám ruwxıy tirek bolǵan dárekler bar. Bular birinshi gezekte islam aqıydaları, islam filosofiyası, musulmannıń parızları, musulmanlıqtıń súnnetleri, musulmanlardıń mukaddes kitabı bolǵan «Qur`an», sonday-aq musulmanlardıń turmısta bassılıqqa alıwı tiyis bolǵan diniy, huqıqıy normalarınıń jıynaǵı «Shariat» tártipleri bolıp esaplanadı. Joqarıda keltirilgen mısallarda Berdaq penen Ájiniyaz ózleriniń pándi-úgitlerin,

ulıwma didaktikalıq oyların birinshi gezekte usı dizip ótilgen dáreklerge súyenip aytqanlıǵı kórinip tur. Olarda lirikalıq qaharman patshaǵa da, bayǵa da, qazıǵa da, basqa ámeldarlarǵa da boysınbaydı, olardıń taji-taxtın, baq-dáwletin, qúsh-qúdiretin tán almaydı, onıń tabınatuǵın birden bir qúdireti – bul xaqtıń jolı, moyınlaytuǵın tártipleri – bul shariat zańları. Sonlıqtan lirikalıq qaharman jámiyettegi kúshli qatlamlardıń aldında haqıyqatlıqtı aytıwdan, olarǵa tuwrı joldı, yaǵnıy xaqtıń jolın siltewden tartınbaydı, kerisinshe bunı óziniń musulmanlıq wazıypası, parızı dep biledi. Demek, Berdaqtıń hám onıń zamanlas shayırlarınıń aqıl-násiyat qosıqların dóretiwdegi ruwxıy azıq alǵan birden bir sháshmesi hám huqıqiy tirenishi shariat jolı, musulmansılıqtıń talapları bolıp esaplanadı. Al shariat ideyaların óz shıǵarmalarında sáwlelendiriw arqalı Berdaq ulıwma insanıyılıq ideyaların kóteredi.

Berdag óziniń «Pana ber» atlı qosıǵında kún-kúnnen jamanlasıp baratırǵan bul zamanda jasawdıń shıdap bolmas dárejede qıyınlasqanın aytıp, Alladan pana soraydı, baxıtlı turmıs qurıw jolın kórsetiwge uqıplı basshılardı beriwdi ótinedi:

Bende edik shubhásiz haq,

Bizdey sorlıǵa bergil baq,

Posar boldı qaraqalpaq,

Xalıqqa aqıllı – dana ber.

dep, islam filosofiyasınan paydalanadı.

Ájiniyazdıń «Shıqtı jan», «Eldi kórer kún bar ma eken», «Bir páriy» h.t.b. ayırım qosıqlarında Allaǵa múrájáát etiw, onı qıdırıw sıyaqlı motivler ushırasadı. Máselen, shayırdıń:

Nazarıw-Shúrenni gezdim, hám jáne Qara kesek,

Ojrayıw-Keteni gezdim, xalıq ara boldım ósek, -

degen qatarlarda kóp ellerdi aralap Allanı qıdırǵanı, oǵan óziniń arızıw-halın aytıw ushın («Molla Ziywar ah sheker, áylep xudaǵa axı-zar») –dep múrájáát etkeni sezilip tur. Lirikalıq qaharman Allanı qdıradı, onı kórip, xalqınıń tartqan azapların, kórgen qıyınshılıqların, nalışın bayan etkisi keledi. Sonıń ushın shayır usı tásawwıf túsinińleriniń óziniń real turmısı hám turmıs shınlıǵı menen sintezlep, onı óziniń zamanına say kóriniste oǵan xızmet ettiriwge umılǵan.

Ájiniyaz, Berdaq shayırlar óz shıǵarmalarında islam filosofiyasındaǵı múrájat janrın qalıplestiriw menen birge olardı lirikalıq qaharmannıń oy-pikirlerinde dáwirdiń qarama-qarsılıqların ashıw ushın qollanǵan. Sonlıqtan bul janrdı óz dáwiri ushın xızmet ettiredi. Usınday islam filosofiyasındaǵı Allaǵa múrájat etiw motivleriniń elementleri Kúnxojanıń shıǵarmalarında da bar ekeni kózge taslanadı. Máselen:

Men jılayman zar-zar etip allaǵa...

Meniń jolım haq bázirgen jolıdur...

Shayır Xoja haqqa mınajat eter...

Men yıǵlayman, allaǵa nalıs etermen...

Shayır Kúnxoja kúndelikli turmısqa baylanıslı qubılıslardı ashıp beriw ushın allaǵa munajat etiw motivlerin qollanǵan.

Shayırlardıń allaǵa munajat qosıqlarında lirikalıq qaharman tek ǵana óz mápi ushın payda izlemey, al xalkınıń da turmısın oylaydı. Sonlıqtan hár bir jekke adamnıń ruwhıy dúnyası jeke menshiklik ulıwma xalıqlıq penen garmoniyalıq birlikte turatuǵın joqarı dúnyaǵa áste-aqırın ótedi.

Juwmaqlastırıp aytqanıımızda XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında xalıqtıń turmısın hár tárepleme qamtıp, olardıń arızıw-ármanların, jámiyetlik kózqarasların, tariyxın sáwlelendiriwde shayırlarǵa xalıq filosofiyası, islam filosofiyası hám de filosofiyalıq oy-pikirler, kózqaraslar tiykarǵı sháshme bolǵanlıǵı sózsiz. Sonlıqtan XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında filosofiyalıq lirika ayrıqsha orın iyeleydi.

Dúnyanıń kelip shıǵıwı haqqında oy pikirler. Qaraqalpaq klassik poeziyasınıń kórnekli wákilleriniń biri Kúnxoja İbrayım ulı dóretiwshiliginiń basım kópshiligi publitsistikalıq lirika. Publitsistikalıq lirikanıń xarakterli belgileriniń biri-bul qosıqta publitsistikalıq pafostıń bar ekenligi. Shayır ózi jasap turǵan ortalıq, jámiyetke sın kóz benen qarap, onı lirikalıq qaharmannıń ishki oy-sezimlerinen ótkergen halda publitsistikalıq lirikanı dóretdi. «Bunday sıpattaǵı (publitsistikalıq sıpattaǵı) qosıqlar sáwlelendirip atırǵan ob`ektine qaray adamda hár qıylı estetikalıq sezimlerdi: kóterińki, gózzal, qayǵılı, jerkenishli, gázeppli sezimlerdi oyatıwı múmkin... Onıń ústine sol publitsistikalıq qásiyetler hám kórkem-estetikalıq sezimler shıǵarmadaǵı lirikalıq qaharmannıń jeke ruwxıy jaǵdayları, ruwxıy keypiyatları, daǵdarısları, narazılıqları arqalı beriledi»

Lirikalıq kaharmannıń sanası estetikalıq kategoriyalardı seziw uqıbına iye eken, demek, ol shayır fantaziyasınıń jemisi sıpatında filosofiyalıq pikirlerdi beriw wazıypasın da ózinde alıp júredi. óytkeni, estetikanıń ózi filosofianıń bir tarawı. Estetikalıq kategoriyalar sırtqı ortalıqtıń tásiri nátiyjesinde insan sanasında analiz hám sintezlengen keyin ǵana payda boladı. Sana-sezim-oy juwmaǵı bir-birine sáykeslengende ǵana insannıń dúnyaǵa, bolmısqa, jámiyetke kóz-qarasları payda boladı hám usı kóz qaras arqalı óziniń ortalıqqa qatnasın bildirip otıradı. Tab usı qatnas Kúnxojanıń publitsistikalıq lirikasında ayqın kórinde. Shayırdıń «El menen», «Kún qayda», «Túye ekenseń», «Yaranlar», «Shopanlar», «Oraqshılar», «Jetimniń aqın jep qoyma» sıyaqlı qosıqlarında publitsistikalıq pafos basım. Bul dóretpelerde lirikalıq qaharman ústem klass wákilleriniń pasıq háreketlerine jek kóriwshilik sezimlerin, haqısın aldırıwǵa májbúr bolıp júrgen móminlerge ayanış sezimlerin ashıqtan-ashıq jazadı. Mısalı:

Merweritten salınǵan saray jaylardıń,
Aspandaǵı jaqtı, jarıq oylardıń,
Mısalı kóp dúnyada muńsz baylardıń,
Shalqıwına sebep sorlı qul bilen.

Bul qatarlar shayırdıńǵı «El menen» qosıǵınan alınǵan bolıp, tiykarınan, didaktikalıq lirika. Biraq, usı didaktikalıq lirikanıń ózinde avtordıń ózi jasaǵan jámiyettegi júz berip atırǵan qubılıslarǵa jeke kóz qarası filosofiyalıq aspekte berilgen. Qosıqtıń kórkem sóz dizbeklerge qurılıwı avtor ideyasınıń beriliwinde úlken xızmet atqarıp tur. «Aspandaǵı jaqtı, Jarıq oylardıń» metaforası jámiyettiń kórki bolǵan paraxat turmıstıń, el abadansılıǵınıń simvolı sıpatında kórinip tur. Sebebi, «qul» qara puhanıń barlıǵı menen bul álem gózzal, baylardıń bay bolıwı, shalqıp dáwrán súriwi, biyik imaratlardıń qurılıwı-barlıǵıda usı puqaralardıń miyneti. Usı qubılıslardıń tiykarǵı ózegin uslap turǵan puqaralar bolıp esaplanadı. Shıǵıs klassigi Saadiy aytqanıday:

óz elinen ketken etikshi usta,
óneri asırar, qor bolmas hasla,
Patsha óz jurtınan shıǵınsa eger,
Qorlıq, áptadalıq azabın sheger.

Xalıqtıń kópshilik bólegi sotsiallıq jaqtan tkem támiyinlengen puqaralar bolǵanı menen olar jámiyettiń tirenishi. Mine, usı nárseni shayırdı durıs ańlaydı hám jeter jetpeslikke, hám eziwlikke shıdam berip kiyatırǵan xalıqtıń awhalı shayırdı ayar qayǵıǵa saladı. Usı qayǵı onıń kewlinde úlken bir dúbeleydi payda etedi. Dúbeleydi sırtqa shıǵarıw, xalıqqa taratıw oǵada qáwipli bolıwına qaramastan shayırdı óz dóretiwshiligi arqalı bunı ámelge asıradı. Ol xalıqtı birlesip kóterilis jasawǵa shaqıradı. Usınıń ózi jámiyetlik qubılıslarǵa joqarı sanalılıq penen qatnas jasaǵanlıǵın ańlatadı. Mısalı:

Xalqımnıń xalıq bolıp, xalıq bolıwı,
Qarańǵı túnektiń jarıq bolıwı,
Kókirektiń shadlıqlarǵa tolıwı,
Talap etse, hújim etse el menen, (94-bet)

Jámiyetlik qubılıslarǵa tásin ótkere alatuǵın bunday qosıqlardı dóretiw kemnen-kem shayırlardıń qolınan keledi. Kúnxojanıń bunday mazmundaǵı qosıqları. Xalıqtıń revolyutsiyalıq ruwxınıń qáliplesiwi, pisip jetilisiwinde úlken áhmiyetke iye bolǵan. Sol dáwirdeń kóterlislerdeń kelip shıǵıwı da xalıqtıń sanasında ádillik ushın gúrestiń oyanıwı nátiyjesinde kelip shıqqan. Shayırdıń «jetimniń hakın jep qoyma» qosıǵında adamlardı insapqa, qannátke, adamgershilikke shakırıwshı ideyalar óz kórinisin tapqan. Hár qanday jámiyyette de ushırasatuǵın tábiyiy jaǵdaylardıń biri muńlı jetimlerdeń bar bolıwı. Al, usı jetimlerdeń kewlin qabartıw bolsa ullı gúna. Biraq, bul nárseni gúna dep bilmegen shaxslarda ushırasıp turadı. Mine, usı jaǵdaydı shayır júdá ótkir filosofiyalıq qatarlar menen beredi.

Uwayımsız as ishseń, súyegiń balqır,
Hasıl as ishpesseń, suwda shóp qalqır,
Birazlar jetimniń haqın jep shalqır,
Sen onıńday jetim hakın jep qoyma. (124-bet)

Shuwmaqta parallelizmnen sheber paydalanılǵan. Birinshi qatar «qayǵı uwayımnan» begana bolǵan personajdıń halatın bildirse, ekinshi qatar birewdiń hakısın jewge úyrengen biy insap adamlardı áshkaralaydı. «suwda shóp qalqır» dizbeginiń astında filosofiyalıq máni jasırınǵan. Avtor bul arqalı urlıq istiń bári bir xalkıp turatuǵınlıǵın, suwdaǵı shóptey aptan anıq kórinip turatuǵınlıǵın aytadı. Úshinshi qatar bolsa oy pikirdeń shıńı –eń ábiger jetimniń de haqısına kóz alartatuǵın nákas adamlardı sáwllendirgen. Avtordeń tiykarǵı aytajaq oy-juwmaǵı tórtinshi qatar bolıp, onda shayır ózinen keyingi áwladqa insaplı bolıwdı námiyat etedi. Ulıwma alǵanda Kúnxoja dóretiwshiliginde sap filosofiyalıq lirika bolmaǵanı menen, onıń publitsistikalıq hám didaktikalıq lirikalarında filosofiyalıq oy-pikirlerdeń rawajlandırǵanın kóremiz. Ideyanıń filosofiyalıq oy-pikirler arqalı jariqqa shıǵıwı shayır qosıqlarınıń ótkirliğin támiyinlegen.

Ájiniyaz lirikası ideya-tematikalıq hám janrlıq jaqtan baylıǵı menen kózge-taslanadı. Onıń lirikalıq qosıqları úlken filosofiyalıq oyǵa qurılǵan shıǵarmalar dárejesin aladı. Ájiniyazdıń shayırlıq pafosı qaraqalpaq poeziyasınıń ósip rawajlanıwına zor tásin tiygizdi. Onıń názik lirikalarınıń sırları qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiligine ruwxıy azıq berdi. Ájiniyaz lirikasında filosofiyalıq lirikanıń ájayıp úlgileri bar. Ájiniyazdıń «Ayrılса», «Kewlim meniń», «Bolmasa», «Bolmadı», «Megzer», «Kerek» sıyaqlı lirikalarında filosofiyalıq oy-pikirler arqalı avtor ideyası jetkerilip berilgen. Shayır ómirdiń gózzalıǵı, adamlardıń ayaızbirshiliginde ekenligin sezedi. Adamlar arasında joldaslıq, doslıq eń kúshli qásiyet bolıp, olardıń watan, el átirapına birigiwlerin qáliydi. Bul pikir onıń kewlim meniń qosıǵında oǵada sıpatlı bayanlangan. Mısalı,

Ashıq-yarsız, búlbil-gúlsiz,
Kiyik-shólsiz, sonna-kólsiz,
Ziywar aytar, jurtsız-elsiz,
Adam bir diywana megzer.

Parallelizm arqalı qosıqtıń emotsionallıq tási saqlanǵan. Pikirdi jetkerip beriwde birdey dizbeklerdiń parallel qoyıp súwretleniwi arqalı avtor dúnyanıń zańlıqlardı filosofiyalıq kóz-qarasta sáwlelendirgen. Bolmıs shártli jubayları: ashıqlar, oǵan parallel túrde el, watan, tuwılǵan jer tusinikleri oǵada sheberlik penen súwretlengen.

Danışpanlıq pikirleri menen hár qanday dáwir ushında áhmiyetke iye bolıp kelgen Berdaq shayır hám onıń lirikası ilimpazlardı barlıq waqıttada oylandırıp kelgen. Onıń bir ǵana «Tiskenem saǵan razı man» dep baslanatuǵın tórt qatarlı qosıǵınıń ózi ilimiy teoriyalıq, ideyalıq talqıǵa tartıwǵa arızıdı. Shayır lirikasına názer taslasaq, onıń kópshilik qosıqları filosofiyalıq pikirler menen suwǵarılǵan. Áhmiyetlisi, onıń bir qosıǵın ajratıp alıp, sap filosofiyalıq lirakaǵa tán dep shekley almaymız, al onda didaktikalıq hám gumanistlik ideyalardıń da teńdey berilgenligin kóremiz. Bunday qosıqlarǵa shayırdıń «Ízler edim», «Jaqsıraq»

«Búlbil», «Xalıq ushın», «Maǵan ber», «Kórinđi» h.t.b. lirikaları menen qatar shejire poemasınıń ayırım orınlarındaǵı filosofiyalıq qatarlardı kirgizsek boladı.

Shayır ózi jaratqan túsınik dúnyasında jasaydı, Usı dúnyanıń ishinde turıp dúnyanıń basqalar kóre almaǵan tárepin ańlaydı, sonıń ushın da biz bunday shayırlardı talantlı deydiniz.

Talant degenimizdiń óshzi ne? «....talant dep origianallıǵı, jańallıǵı, joqarı jetikligi, hám jámiyetlik áhmiyetligi menen parıqlanatuǵın iskerliktiń ónimin alıwǵa múmkinshilik beretuǵın uqıplılıqlardıń jıynaǵına aytamız. Talant –hámme kóre alatuǵın, biraq olardıń túse almaytuǵın tochkasına túsiw sheberligin ańlatadı». Berdaq shayır da mine usı tochkaǵa túse alǵan shayır. Sonıń ushında onıń lirikalarınıń basım kópshiligi filosofiyalıq xarakterge iye. Ol jámiyette júz berip atırǵan waqıya hádiyselerdi oy eleginen ótkerip, oǵan lirizimdi qarastırǵan halda qosıq dóretken klassik shayır. Berdaqtıń dóretiwshiligine itibar berip qarasaq, onda dúnyawiy qubılıslardıń diniy hám sotsiallıq kórinislerine filosofiyalıq kóz qaraslardıń berilgenligin ańlaymız. Onıń «Ízler edim» qosıǵında bir qatar filosof hám danıshpanlardı keltiriwdiń ózi Arestoteldiń «Poetika», Platonniń «Mámleket», «Nızamlar» sıyaqlı traktatlar menen tikeley bolmasada Nawayı, Farabiy, Fizuliy dóretpeleri arqalı tanıs boqqanlıǵın dállilleydi. «Áyyemgi Rim filosofi Lukretskiy Kar, nemis oyshılı Gyote, babamız Abu Ali İbn Sino hám basqalarǵa usap Berdaq óziniń dúnyaǵa kóz qarasınıń qalıplesiwin islamdaǵı suffizim (tásawwif) filosofiyasınıń tásiri kúshli bolǵan».

Demek, -shayırdıń filosofiyalıq kóz qaralarınıń qalıplesiwinde tariyxıy sotsiallıq, siyasiy-mádeniy ortalıqtıń tásiri kúshli bolǵanlıǵı málim.

Shayırdıń shejire dástanında álemnıń jaratılısı diniy filosofiya menen baylanıstırıladı. Mısalı:

Rásúwlullaq biraq múnúb

Qabı qáwseyn barǵan eken,

Xuda birlen raz aytışıb,
Haq diydarın kórgán ekán.

Álemniń jaratılısı, adamnıń payda bolıwı, milletlerdiń kelip shıǵıwı ulıwma bolmıs haqqındaǵı pikirleriniń barlıǵı islam dini menen baylanıstırıladı. Bunıń eń baslı sebebi shayır jasagan jámiyettin usı dinge sıyınıwı isenimi menen belgilenedi. «Biraq» -«pıraq» yaǵnıy, qanatlı tulpar bolıp payǵambar usı atqa minip «Qabı qáwsiyin» -Qudaydıń aldına baradı. Ala-Taala menen tillesken payǵambardı bayanlan bolıp, onıń yaranları, sahabaları haqqında aytıladı. Onnan keyin ǵana qaraqalpaq hám qazaq milletiniń túb saǵası haqqında gáp qozǵaydı. Álbette, avtor bul maǵlıwmatlardı hesh qanday faktlersiz bayanlaydı. Sonıń ushında ruwlardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar bir qansha tartıslarǵa sebep bolǵan. Degen menen, shayırdıń álem hám onıń jaratılısı haqqındaǵı filosofiyalıq pikirler oǵada bahalı.

Berdaq shayır sotsiallıq ortalıq hám onda júz berip atırǵan waqıyalarǵa qatnasın bildirmey turmadı. Onıń derlik barlıq dóretpesi ózi jasap turǵan waqıt hám keńislikke baylanıstırıldı. Bul baylanıstıń dúziliwi sotsiallıq filosofiyalıq pikirlerdiń júzege shıǵıwına sebep boldı. Shayırdıń sotsiallıq jaǵdayı tómen bolǵanı menen onıń kátibiniń bolıwı shıǵıs klassikleriniń dóretpeleri menen tanıs bolıwı materiallıq jaqtan belgili bir qarjıǵa iye bolǵanlıǵınan derek beredi. Onıń «İzler edim» qosıǵı tutası menen filosofiyalıq lirika. Onda avtor jámiyetlik qubılıslarǵa filosofiyalıq máni júkleydi.

Mısalı:

Jóǵımnan tatladım dárek,

Sárdarımdı izler edim,

Men sorlıǵa dáwran kerek,

Dáwranımdı izler edim. (114-bet)

Birinshi, ekinshi qatar el basshılarınıń hesh bir aqılǵa sıyıspaytuǵın unamsız háreketlerinen sharshaǵan lirikalıq qaharmannıń tilinen bayanlangan. Usı eki qatardıń ózi-aq lirikalıq qaharmannıń tiykarǵı qaharmannıń tiykarǵı maqsetin kórsetip tur-onıń ushın ol jasap turǵan ortalıqtaǵı hár qanday biy yamasa qazı elbasshı emes, al sol lawazımlarǵa ılayıq adamdı tabalmaydı.

Keyingi eki qatarı bolsa lirikalıq qaharmannıń oy-pikirine say emes ortalıqta qalıp qoyǵan halatı súwretlenedi. Yaǵnıy, lirikalıq qaharman bir dúnya, jasap turǵan jámiyeti basqa bir dúnya –ekewi bir-birine hesh te úylespeydi. Sonıń ushın da onıń zıyalı pikirlerine ortaqlasatuǵın adamnıń ózi joq. Lirikalıq qaharman sonıń ushın da ózine say dáwran izleydi:

Berseler alla dadımdı,
Esitseler páryadımdı,
Shad áylesin elatımdı,
Dártke dawa izler edim. (115-bet)

Bull juwmaq bolsa lirikalıq qaharmannıń tiykarǵı ideyasın kórsetip tur. Ol xalıq ushın tuwılǵan azamat, onıń gúlleniwi jolında («Qarataw, Áydarha qarsı shıqsa da», 1995, 117-bet) hesh nárseden de taysalmaydı. Demek, avtordıń bull qosıqtı jazǵandaǵı eń baslı ideyası – bull jasaǵan jámiyet ushın rawajlangan elat hám soǵan ılayıq baslı izlewi menen xarakterlenedi.

Shayırdıń didaktikalıq filosofiyası «Jaqsıraq», «Xalıq ushın» qosıqlarında patriotizm ideyaların didaktika menen suwǵaradı. Tiykarǵı oy-pikir jámiyet, el-xalıq átirapında júritiledi. Mısalı:

Anaw otırıptı Qulmurat, Muwsa,
Kewilli aǵarmas qırq shayıp juwsa,
Jarlılarǵa baxıt, nurlı kún tuwsa,
óshimdi almasam ólgen jaqsıraq (84-bet)

Juwmaqtı ekinshi qatarına itibar bersek Berdaqtıń jáne de diniy filosofiyaǵa múráját etkenligin kóremiz. Biz islam dininiń hádislerinde ayılǵan. Avtordıń sheberligi sonda, zamanındaǵı xalıqqa biylik etip otırǵan baylardıń ruwxıy dúnyasın metaforanı qollanǵan halda ashıp beredi. Kewildi bir buyımǵa awıstırıp, úsh juwılǵanda hadallanatuǵın buyım qırq shayıǵanda da hadallanbaydı. Bull sol kewillerdein qanshelli dárejede pás qılıqlarǵa iye ekenligin áshkaralaydı.

«Xalıq ushın» qosıǵında da shayır tiykarǵı oy-pikirdi xalıq hám jámiyetlik qubılıslar menen baylanıstıradı. Bull qosıqta kóbirek jaqsılıq hám jamanlıqtıń arasındaǵı tiykarǵı parıqtı kórkem til menen bayanlaydı. Mısalı:

Jaqsı menen júrseń, kewliń aldırar,
Ladan menen júrseń, kewliń qaldırar,
Jaman menen júrseń gúliń soldırar,
Kewlim shadlanar ma uzaq jol ushın (80-bet)

Juwmaqta parallelizm arqalı lirikalıq qahramannıń tiykarǵı ideyası berilgen. Parallelizmniń qollanıwı qosıqtıń emotsionallıǵın ele de kúsheytken. Bull qatarlar insanıyılıq pazıyletlerdiń adam ómirinde qanshelli dárejede zárúrligi hár bull pazıyletlerdiń sotsiallıq ortalıqqa tásiri haqqında aytadı. Haqıyqatında da, jaqsı menen jamannıń parqı aspan menen jerdey. Shayırdıń sheberligi sonda, lirikalıq qahramannıń oy-pikirleri kem-kemnen kúsheyip, ótkirlesip otıradı. Jaqsı adam-kewlińdi aladı, al, ladannıń qolınan tek kewildi qaldırıw keledi, olar tek adamlardıń kewlin qabartıwı múmkin. Al, jaman adam bolsa «gúlińdi soldıradı» -seniń jadırıp turǵan ómirińdi qarańǵılıqqa, solǵınlıqqa aylandıradı.

Shayırdıń «Búlbil» qosıǵı kórkemliliǵi joqarı, poetikalıq jaqtan sheber dóretilgen joqarı bahaǵa ılayıq qunlı dóretpе. Bull lirikasında forma menen mazmun qarısıp ketken, hár bir sóz óz ornında qollanılgan. Mısalı:

Nama tapsa, irǵaq tappay,
Shalqıp sayrar bir baǵ tappay,

Tınlawına qulaq tappay,
Sayrawında máni bolmas. (47-bet)

Bunda lirikalıq personajdıń zaman teńsizliginen awır awhalda qalǵanlıǵı sheber poetikalıq awısıtıwlar arqalı bayanlangan. Nama tapsa, oǵan say keletuǵın irǵaq tabılmaydı, sayrawına baǵ tabılmaydı. Bull lirikalıq personajdıń jámiyette óz ornın taba almawınıń sebebi dáwirdiń ıńǵaysızlıǵı menen baylanıslı. Negizinde, zamanı kelse kewli sayrap turǵan bir ǵoshshaq azamat ekenligin kúyinip jırlaydı. Al, usı azamat kewlindegi sherin tarqatayın dese, onı esitetuǵın –túsinetuǵın qulaqtıń ózi joq ekenligi lirikalıq qaharmandı tereń oyǵa saladı. Qosıqtıń basqa shuwmaqları da tap usı taqılletge filosofiyalıq pikirlerge tolı.

Orta Aziya xalıqları sonıń ishinde qaraqalpaq xalıq bay mádeniy dástúrlerge ilimge filosofiyalıq hám jámiyetlik oy pikirge iye. Orta Aziya xalıqlarınıń ilim hám mádeniyatınıń rawajlanıw tariyxı erte dáwirlerge barıp taqaladı. İlimpazlar ásirese filosofiya hám jámiyetlik oy pikir tarawın izertlewshiler kóplegen jumıs islep ózleriniń xalqınıń filosofiyasınıń tariyxın hám jámiyetlik oy pikirlerin izertlep óz xalqınıń ótkendege tariyxın qayta kórip shıǵıp ádil bahaların berdi.

Qaraqalpaq xalqı bay hám óz aldına tán ruwxıy mádeniyatqa iye. Az sanlı japakesh xalıq bir neshshe júz jıllıqlar dawamında qosıp, quwǵınǵa ushırap. Tonawshılıqlardı basınan keshirip, kúshli mámleketlerdiń jábirin shegip keldi. Noǵay dalasınan baslap Túrkestan hám Xorezm oazisine shekem zorabanlar menen ózleriniń ǵárezsizligi, óz aldına mámleket bolıw hám millet sıpatında azatlıqqa erisiwge umtılıp, jasadı. Biraq ǵarǵabay ulınıń kórsetkenindey qaraqalpaq xalqı óziniń ilimiy mádeniyatın óz milliy dástúrlerin usı kúnge shekem joǵaltpay jetkerip keldi. Qaraqalpaq xalqı tárepinen dóretilgen fol`klorda xalıqtıń ásirler dawamında azatlıqtı árman etiwı, rawajlanıwı sonday-aq Watandı súyiwshilik hám demokratiyalıq ideyaları, tań qalarlıq filosofiyalıq oylardı óz ishine aladı. Dúnıya

belgili, "Qırıq qız", "Sháryar" dástanlarında óziniń joqarı kórkemligi jaǵınan hám tereń ideyası menen xaqıyqatlıqtı joqarı dárejede bere alǵanı menen bahalı.

Xalıq tárepinen awır turmıs jaǵdayında sonday-aq tábiyat injıqlıqları jánede xalıq azatlıq háreketleri dáwirinde payda bolǵan xalıq awız eki dóretpelerinde xalıqtıń sotsiallıq máseleleri, ózin qorshaǵan átirapqa durıs kóz qaras, dúńya tanıw, oylaw hám kóplegen ásirlik xalıqtıń quramalı tariyxın óz ishine aladı. Xalıq awız eki dóretpeleri, xalıq mádeniyatınıń rawajlanıwına sonday-aq filosofiyalıq hám jámiyetlik oy pikirine óziniń unamlı tásirin tiygizip otırdı. Filosofiya ilimleriniń doktorı K.Qudaybergenovtıń kórsetiwinshe: "V luchshix proizvedeniyax fol'klora so vsey polnotoy proyavilis` stiyxiyno-materialsticheskie, stiyxiyno-diolekticheskie vozzrenie karakalpakskogo stalo kladezem natsional`nie traditsiy, istochnikom poeziy i narodniy mudrosti". Qaraqalpaq xalqı óz fol'klorın ásirese qaharman-lıq dástanların, terme naqıl hám maqalları jaqsı bilgen. Olar xalıqtıń, insannıń qalıplesiwinde úlken rol` oynaǵan. Sol sebepli bolsa kerek, burınǵı waqıtları danalıq, sheshen-lik hám bilimdanlıq adamlardıń óz sózinde xalıq danalıǵın durıs hám orınlı paydalana biliwinde kóringen. Fol'klorlıq dástúrdi óz ishine qamtıǵan xalıq danalıǵı, dóretpelerde óz sáwleleniwin tapqan. Sonlıqtan Berdaq shayırdıń dóretpelerinde jámiyetlik hám filosofiyalıq pikirler XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında úlken orın iyeleydi.

Berdax ğargábay ulı óz kóz-qaraslarınıń qalıplesiwinde úlken rol` oynaǵan kórkem awız-eki xalıq tvorchestvosın júdá jaqsı bilgen. Ol xalıq awızeki dóretilshiliginen úyrengen xalıq danalıǵın óz shıǵarmalarında sheber paydalana alǵan. Sonlıqtan Berdaq dóretilshiligi XIX ásir qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik hám filosofiyalıq oy-pikirleriniń shıńı bola aldı.

Sonı kórsetip ótiw orınlı Berdaq qánige filosof bolǵan joq. Sonlıqtan onıń arnawlı filosofiyalıq miynetleri hám shıǵarmaları bolmadı. Berdaq soǵan

qaramastan qaraqalpaq xalqınıń ullı oyshıl shayı, bay filosofiyalıq oy-pikir-lerge iye Berdaqtıń dóretpelerine itibar bermey ótiwge bolmaydı da.

XIX ásir Qaraqalpaqstan jaǵdayında da Orta Aziya hám Qazaqstandaǵı sıyaqlı

Xalıq awızeki dóretpeleri hám kórkem ádebiy filosofiyalıq oy pikirlerdi bildire alǵan jalǵız taraw boldı. Bul haqqında rus ádebiyatı sınıshısı A.İ. Pisarev jámiyet, insan, adamlar, sem`ya hám jámiyetlik qatnaslar haqqında kóz aldına filosofiyanıń ózi joq tek ǵana olardı kórkem shıǵarmalardan ǵana izlew kerek dep kórsetedi. Qaraqalpaq kórkem ádebiyatı XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jırawdan baslanadı. Onıń dóretywshiligi qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik-siyasiy turmısı menen tıǵız baylanısta bolıp, xalıq azatlıq háreketlerin sáwlelendire aldı. Demokrat shayırlar Kúnxoja ásirese, Berdaq óz zamanınıń filosofları sıpatında óz pikirlerin tolıq aytı aldı. Usı jerde polukritik V.G. Belinskiydiń: "Biziń zamanımızdıń shayırları sonıń menen birge oyshıl bolıp ta esaplanadı. Poeziya hám filosofiya bir-birine jat emes. Ol biri-birin bayıtıp baratuǵın hám sonıń menen birge poeziyalıq shıǵarma filosofiyalıq, al filosofiyalıq miynet poeziyalıq shıǵarma bola aladı", - dep kórsetedi.

XIX ásir klassikalıq ádebiyatı miynetkesh xalıqtıń azatlıq hám erkinligin sóz etken demokrat shayırlardıń jámiyetlik-siyasiy hám filosofiyalıq oy-pikirlerin sóz etetuǵın tribunası boldı. Berdaq kórkem sózdiń taratıwshı kúshi menen miynetkesh xalıq turmısına zıyan keltiriwshi jawız feodallarǵa soqqı berdi. Joqarıdaǵı rus ilimpaz-larınıń pikirlerine súyenip filosofiyanıń tek ǵana qánige filosoflar rawajlandırıp qoymastan, onı óz dóretpelerinde belgili shayırlar da ózleri bilmegen halda shuǵıllanıp barǵan. Jámiyetti úyreniwshilerdiń ashqan jańalıqları filosofiyanıń printsipleri qalıplestirse, kórkem ádebiyat ǵayratkerleri-niń oy-pikirleri hám kóz-qarasları da filosofiyanı hám jámiyetlik turmıstı rawajlandırıp baradı.

Berdaqtıń filosofiyalıq kóz-qarasları. Berdaq dúnyanıń payda bolıwı hám onı biliw haqqında. Berdaq ǵarǵabay ulınıń filosofiyalıq oy-pikirleriniń onıń

barlıq shıǵarmalarında ushırasadı. Biz bul pikirlerdiń úlkeninen kishkenesine shekem tolıq úyrenip olardı durıs paydanala alıwımız tiyis. Sebebi ol pikirlerdi tolıq úyrenip shıqsaq olar biri-ekinshisin tolıqtırıp, rawajlandırıp turatuǵınlıǵın túsınemiz. Shıǵarmalarınan kórinip turǵanıday Berdaq islam táliymatları menen suwǵarılǵan óz zamanınıń aldınǵı qatardaǵı adamı bolǵanı kórinedi.

Mámlekettiń, xalıqtıń ruwxıy ómirin basqarıwda din úlken rol` oynaǵan waqıtta, turmıstıń shańaraq qatnasıqlarınıń h.t.b normaları hám printsipleri sharayat hám qurannıń qaǵıydalarına boysınǵan islamnıń sheksiz húkimdarlıq jaǵdayında Berdaq iseniwshi adam bolıp qaldı hám bul onıń filosofıyanıń tiykarǵı máselesin sheshiwde óz izin qaldırdı. Orta ásirler dáwirinde birinshi dárejeli haqqında máseleler yamasa pikirlewdiń barlıqqa qatnası haqqındaǵı másele arnawlı xarakterge iye edi. Ol bul jerde dúnya payda bolıwınıń sebebi haqqındaǵı soraw formasındaǵı pikir edi: Dúnya quday tárepinen jaratılǵanba yamasa mángi bar ma?

Pikirlewdiń barlıqqa qatnası haqqındaǵı sorawına dáslepki qaysısı: Rux yaki tábiyat? Bul soraw orta ásirler sxolastikasında áhmiyetli rol` oynap, meshitke qarama-qarsı keskin tús aldı: Dúnya quday tárepinen jaratılǵanba yaki kóp ásirlerden berli payda bolǵanba? Tap usınday formanı Berdaq shıǵarmalarında filosofıyanıń tiykarǵı máselelerin sheshti. Berdaq filosofıyanıń qaysısı baslısı dúnya quday tárepinen jaratılǵanba degen sorawın idealistikalıq túrde sheshedi. Anıǵıraǵı, qudaydı dáslepki jaratıwshı esaplaytuǵın ob`ektiv idealistik pozitiv.

Qurandı dúziwshileri dúnya aqıllı, adam sıpatlı quday tárepinen dóretilgen dep úyretedi. Quranda jazılıwınsha adamnıń májbúriyatı ómirde aktiv qatnasıwda emes, al óliminen keyin keletuǵın ómirge barlıq dıqqatın pikirlerin qarattı.

Feodal intelegentsiyasınıń wákilleri – Mutazilitler, Kadaritler, Javaritler hám Sifatitler bilimin dawam ete otırıp, islamnıń tiykarǵı dogmalarına qarsı gúres alıp

barı. Olar aqıl táreptarı bolıp ilimge pikir erkinligine umtıldı hám islam dinidegi kórsetilgen adam turmısınıń quday tárepinen belgilenetuǵın kórsetpelerin biykarlaydı. Mutazilitler qudaydı dáslepki jaratıwshı sıpatında tán alıp, onıń dúnya hám jámiyettiń rawajlanıw nızamlarına aralasıwın biykarladı. İslam dogmatlarına qarsı gúreste áhmiyetlisi tómendegishe: "Xalif Mamun qurandı jaratılǵan dep tán aldı. Bul pikir erkinliginiń triumfına aylandı hám quran jaratılmaǵan degenler darǵa asıp óltirildi. Mutazitler mektebine qarsı ideologı Ashari bolǵan mutakalimler qarsı shıqtı. 873-935-jılları Mutakalimler tárepinen islep shıǵılǵan kalam bilimi (kalam – arabsha anıq degendi bildiredi: sóz, gáp yaki pikirlew qurandı túsindiriw) baslı orında qudaydıń birew ekenligi haqqında islam dinidegi dogmatınan kelip shıqtı. Olar qudaydı dúnyanıń dáslepki jaratıwshısı dep, dúnya hám adamǵa tuwrıdan-tuwrı qatnasqa iye dep bildi hám dúnyadaǵı barlıq zat: onıń qubılısları adam turmısı aldınan belgilengen boladı hám quran jaratılmaǵan bolıp, qubılıslar ótmish hám keleshek arasında baylanıs joq olar ótkinshi. Ashariy hám onıń táreptarları mutazilitizmge jeńiliske alıp keldi hám ol arab filosofiyasında ideya gúresi stsenasınan shıǵıp ketti. Oǵan qaramastan mutalitim belgili dárejede feodal jámiyettiń progressif filosofiyanıń aǵımınıń rawajlanıwına óz tásirin saqlap qaladı. Bul qurandı erkin túsindiriw táreptarı bolǵan sufizm táliymatında kózge taslanadı. Sufizm arab filosofiyasınıń rawajlanıwına belgili tásir jasadı. Ol aldı menen miynetkesh xalıqtıń feodal dúzimi hám ruwxanıyılıqqa qarsılıǵın bildirdi. Estetizm ideyaların aktiv jámiyetlik ómirdi waz keshiwdi, ishki dúnya menen jasawǵa úgitledi. Sufizmniń filosofiyalıq printsipleri neoplatonizmniń ózine tán ózgeriwin aldı. Keyin ala sufizm fanatikalıq hám mistikalıq ruwxanıyılıq qolında hár qıylı erkin pikirlewerler hám aktiv turmıslıq baslamalarǵa qarsı gúreslerde quralǵa, rekatسیون ideyalıq aǵımǵa aylandı.

Bul rekatسیون táliymat keyin ala Xoja Axmed Yassawiy hám Suwfi Allayar miyntelerinde rawajlandırılıp, Qaraqalpaqstanda da óz tásirin tiygizdi. Sufizm

táliyimatı Berdax dóretiwshiliginde hesh qanday qattı tásir etpese de shayır ómiriniń sońǵı jıllarında ruwxanıylıqtıń jámiyetlik pikirlerdiń basımı astında Qaraqum iyshan kelbetindegi pirdi rásmiy túrde qabıl etiwge májbúr edi. Berdax qudaydı dáslepki jaratıwshı dep biletuǵın edi. Kalam hám sufızımge qarsı ol óziniń "İzler edim" shıǵarmasında dúnyanı tórt zattan turadı degen pikirdi bildiredi:

ótken Arastu Aflatun
Jaratıp ilimniń kántin
Sheshiu ushın pikiri kántin
Men maǵrifat izler edim

Tórt nárese – dúnya tórkini,
Áwel, haq, insan bil bunı,
Bul dúnyanıq joqdur mini,
Baxıt bol dep, izler edim.

Shayırdıń bul pikirleri ayılǵan qatarlarınan Aristotel` (Arastu), Platon (Aplatun) atları aytıp ótilgen qatarları keledi. Bul Berdaqtıń ullı áyyemgi grek filosoflardıń shıǵarmaların oqımasa da basqa derekler arqalı olardıń antik iliminiń rawajlanıwındaǵı roli haqqındaǵı bilimin dálillep onıń keń eruditsiyaǵa iye qaraqalpaq oyshılınıń kóp oqıǵanlıǵınan derek beredi. Materiyanıń tórt elementi haqqındaǵı ideya Berdaqqa Mırza Bedil Shıǵıstıń belgili oyshılınıń miynetleri arqalı kirip keliwi múmkin edi hám ol onıń atın óziniń "İzler edim" shıǵarmasında Aristotel` hám Platonlar haqqında aytıp ótken edi. Shayırdıń aytıwınsha Bedil shıǵarmasın jaqsı úyrenip shıqqan:

Bedil, Áttar Bidayattı,
Tákirarlap atırdım tańdı,
Zaman qıynap tur adamdı,
Hidayattı izler edim.

-dep aytadı Berdaq.

Bedil kóz-qarasınıń belgili izertlewshisi óz IA akademigi İ.M. Muminov Mırza Bedil dúnya jaratılıwında qudaydı dáslepki sebep dep bilse, materiyanı hámme zattıń dáslepki tiykarı dep biletuǵın edi dep atap ótedi.

Kópshilik belgili arab filosofları belgili bolǵanıday áyyemgi grek filosoflarınıń filosofiyalıq miyrasları menen jaqsı tanıs edi. Sonıń ishinde materialistik baǵdardaǵı hám olardıń kópshiligi Aristotel`, Platon, Ptolemey, Pifagor h.t.b. miynetlerin parsı hám arab tillerine awdarıp, olardıń eń quramalı shıǵarmaların belgili kommentatorları edi. Bunda Orta Aziya filosofları hám ilimpazları Farabiy, İbn Sino t.b. áhmiyetli rol` oynaydı. Aristoteldiń filosofiyalıq miyraslarınıń Shıǵıstaǵı izertlewshileri belgili bolǵanıday onıń materialistik tárepine kóbirek dıqqat awdardı. Sonıń ushın da filosofiya tariyxında, Aristotelizmde olar Shıǵıs perifetetizm mekteplerin dúzdi. Shıǵıs perifetetizmne kóbirek tanteizm hám deizm tán edi.

Áyiemgi grek filosofları Fales, Anaksimend, Anaksimandr, Geraklit h.t.b. álemniń tiykarında qanday da bir materiallıq substantsiya jatadı dep, tájiriyebesizlik etip boljaǵan stixiyalıq materialistler edi. Áyiemgi grek stixiyalıq materialistleri tábiyatshılar da edi. Sonıń ushın da olardıń dúnyanıń materiallıq tıp tiykarı haqqındaǵı pikirleri óz zamanınıń tábiyat tanıw tarawındaǵı bilimlerine baylanıslı ekenligi sózsiz. Olardıń dúnyanıń materiallıq tiykarı haqqındaǵı boljamaları diniy negizler shegarasında materiyanı hámme nárseniń tıp tiykarı dep moyınlaǵan Al-Kindi hám Farabi uqsaǵan Shıǵıs oyshıllarınıń filosofiyalıq kóz-qaaslarınıń qalıplesiwine belgili tásir jasadı. Orta ásirlerdegi Shıǵıstıń belgili oyshılı, birinshi arab filosofi, entsiklopedist Yakub ibn İshaq Al-Kindi (801-866) tábiyat tiykarı real bar materiya dep túsindi. Al-Kindi áyiemgi İndiyanıń stixiyalıq materialistleri Charvaki-lakayati uqsap materiyanı 4 elementke bólip qaradı: hawa, suw, ot hám jer. Biraq sonı aytıp ótiw kerek, Al-Kindi materiyanı Qudaydıń jalǵızlıǵın tán alǵan formada hám shegarada túsinedi.

Tórt element haqqındaǵı problema ota ásirlerdegi Shıǵısta materiya haqqındaǵı máseleniń ózine tán sheshimi edi, sonıń ushın da oǵan birinshi dárejeli áhmiyet berildi.

Berdaqtıń diniy negizler shegarasında tórt elementti tiykar retinde tán alıwı shayırdıń qatań eskertkenindey, qaraqalpaq oyshılı baslasında Qudaydı tán alǵan, ortodoksallıq İslam ideologiyasına rásmiy húrmetin qádirlegen dep oylawǵa tiykar beredi. Biraq miynetleri menen tanıs bolǵan Shıǵıs oyshıllarınıń panteistlik, ásirese deistlik kóz-qarasları tásiiri astında Berdaq pútkil tábiyat tiykarı tórt elementten turatuǵın materiya dep qabıl etti.

Berdaq Qudaydı dúnyanıń tiykarshısı ekenligine isendire otırıp, biraq ta ortodoksallıq İslamnıń, dúnyadaǵı, jámiyettegi barlıq qubılıslardı aldınnan belgilengen baǵdar boyınsha basqarıwdı, Quday tárepinen jaratılǵan damlardıńsotsiallıq jaǵdayları, hár bir adamnıń ornı hám roli, barlıq jámiyetlik tártipler, adamlardıń búgini, keleshegi, olardıń ómirinde júz beretuǵın barlıq kelispewshilikleri, quwanışları aldınnan belgileniwi hám Qudaydıń ámiri menen júz beriwi haqqındaǵı kalam táliymatınıń maqullawınıń durıslıǵına gúman etedi.

Qurannıń bul tastıyqlawlarına karamastan Berdaq, onıń shıǵarmalarınan belgili bolǵanıay, Qudayǵa jaratıwshı rolin berip, tábiyattıń, adam jámiyetiniń, insan ómiriniń kúndelikli rawajlanıw protsessine aralasıw múmkinshiligin shekleydi. Berdaq erkin háreket haqqındaǵı, insannıń alǵa qoyǵan maqsetin ámelge asırıwda insan háreketiniń usılların, metodların hám ilajların tańlaw erkinligi haqqındaǵı pikirge jol qoyadı. “Aqmaq patsha” dástanında qaharmanlar jawız, aqmaq xanǵa qarsı gúreske Qudaydıń aldın ala belgilewi boyınsha shıqpaydı, Qudaydıń belgili qálewi boyınsha ósh almaydı, al húkimdarlar: xanlar, atalıqlar, biyeler tárepinen ápiwayı halıqtıń ar-namısınıń masqaralanıwları, qattı eziliwleri, xorlanıwlarınan ashınalı ahwaǵa alıp kılgenligi sebepli. Berdaqtıń Amangel`di qaxarmanı milliy namıs seziminen Qoqan xanınan ósh aladı. Shayırdıń

jáne bir qaharmanı Ernazar biy milliy azatlıq ushın óz halqın Xiywa xanına qarsı gúrske shaqıradı. Al Quranda bolsa hámme nársede Qudaydıń buyırığı menen júz beredi, xanlar, patshalar onıń jerdegi orınbasarları bolıp, ol tárepinen belgilengen aktlerdi adamlar ústinen ámelge asıradı. Uyat sóz aytıw, xanlarǵa, patshalarǵa hám olardıń adamlarına narazılıq bildiriwquran tárepinen qadaǵan etiledi hám Quday tárepinen jazalanadı. Jábir kórgen, ezilgen halıqtı óliminen soń arǵı dúnyada jánnette jasawdı wáde etip, únsiz shıdamlılıqqa, ayrılıqlarǵa, turmıstıń barlıq qıyınshılıqoarın sabılı basınan keshiriwge shaqıratuǵın İslam ideologiyasına qarama qarsı Berdaq óziniń "Halıq ushın" qosıǵında jábir shekken halıq massasın halıq baxtıń dushpanları menen batıl, mawasasız gúresiw ideyası menen taysalmay tatıyqlap qurallantıradı. Shayır Quran tastıyqlawların jalǵan dep, abroyın tógedi, Quday adamlarǵa jaqsı táǵdirdi ádil bólistirip, ol halıq músiybetlerine hámıyshe ádil deydi.

Shayır "Quday Erkin" tómendegishe mısqıllaydı:

Dushpanlardı bul zamanda zor ettiń

Sol sebepli bizdeylardi qor ettiń

İyshanlardıń birazlarınurı ettiń

ónıń zardapları zıyan xalıq ushın.

solay etip, oyshıl “ Bizge Allanıń jazǵaninan basqa hesh qashan, hesh nársede duwshar bolmaydı” degen ideya ayılǵan Qurannıń tiykarǵı tutqan ornın toqtatadı. Qurannıń tutqan bul ornına qarama qarsı qaraqalpaq oyshılınıń tómendegisi sózleri kóterińki jańlap, dabil qaǵadı: Quday da patsha da halıqqa baxıt, erkinlik bere almaydı, al halıqtıń ózi óz gúresiwi menen olarǵa erisedi. Bul ideyalar shayırdıń joqarıda keltirilgen qatarlarında qızıl sabaq penen ótkerilgen.

İslam ideologiyası adam sanasında tómendegisi ideyanı tárbiyalaydı: eger kimde kim Qudaydan qırqıp, haqıyqıy musılman bolıp, Qurannıń barlıq wásiyatların orınlap júrsede, Quday óziniń nahaqtan qapa etilgen benelerine kelip,

qapalawshısın jazalaydı hám óz bendesin baxıtlı etedi. İslam ideologiyasınıń bul versisınıń jalǵanlıǵı Berdaqtıń “Járdem ber” qosıǵında kúshli kórkemlilik hám sheberlik penen, halıq massasınıń sotsiallıq turmısınıń konkret faktleri menen áshkara etiledi. Onda shayır “aspandaǵı, jerdegi hám olardıń arasındaǵı, jegdiń astındaǵı barlıq nársenı qarastır” (Quran, 20 súra, 5 ayat) hám “Eger de ol qanday da bir isti sheshse, oǵan : “Bolsın” deydi hám boladı” (Quran, 19 súra, 36 ayat).

Bársheni yaratqan qádir qudayım
Berseń bul bendege haqlıq jolın ber
İgri júrsem artar meniń gúnayım
Bul qálbime tuurılıqtıń nurın ber

Pálek gárdishinen etsem hikayat
Tıńlaǵanǵa hásirektli bir hikayat
Jábri-japam bolıp tur biynihayat
Zibanıma ádalatlıq húkmin ber

Ázel ámri bilan dúńlyǵa keldim
Kádir bolıp jaqsı-jamandı bildim
Qayǵı-álem bilan baurımdı tildim
Qutılayın bul dúńyanıń

Berdaqtıń Qudayǵa bunday múrájáti İslam tárepdarları aldında shayırdı aqlaǵanday bolıp, onıń Allanıń járdemine umtılıwshılıǵın kórsetedi, shayır İslam atalarınıń násiyxatlarına qulaq salıp, awır demlerde jaratqannıń ullılıǵın “umıtpaytuǵınlıǵın” kórsetedi. Haqıyqatında bolsa joqarıda keltirilgen qatarlardan belgili bolqanıday, oyshıl ózinshe “ hámmesi Qudayǵa baylanıslı” degen İslam dogmaların mısquıllaydı. Halıq turmısı jaǵdaylarınıń konkret máselelerinde shayır

Quday tábiyattıń hám jámiyettıń kúndelikli rawajlanıw protsessine, hátte adam ómirine de aralasadı degen tastıyqlawlardı biykar etedi.

Berdaqtıń joqarıda keltirilgen qosıqları ullı tájik-parsı oyshılı Omar Xayyamnıń belgili rubaiıları menen únles:

Haqtaǵala bergil mádet
Jaman halda turmız júdep
Hesh bolmadı maqset-murat
Halımız qıyın pana ber

Berdaqtıń “Pana ber” shıǵarmasında keltirilgen pikirler eretikalıq mazmun kórsetip, kalam dogmaların keń massanıń aldında áshkara etedi. Sebebi belgili bolǵanıday óziniń erkin pikirleri hám Berdaqtıń shıǵarmalarına uqsǵan shıǵarmaları ushın Omar Xayyam óz dáwirinde molla-ishanlar tárepinen qatań quwdalawshılıqlarǵa ushıradı. Orta ásirlerdegi XIII ásir avtorı al-Kifti aytqanıday: “Erkin pikirlewshiniń dańqı Xayyamǵa ólim qáwipin tuwdırdı. Bul sonshama keskin sezile edi, háte ol ózin isenimzislikte ayıplawshı rásmiy negizlerden dushpanlardı ayırıw ushın Mekkege barıwǵa májbúr boldı.” İslam dininiń ayırım jaǵdayların ótkir masqaralaytuǵın óziniń eretikalıq sózleri ushın Berdaq ta hámiyshe quwǵınshılıqlarǵa, ruwxanıylar tárepinen shayıǵa jámiyetshilik aldında “haqıyqıy musulmanshılıq jolınan shıqqan adam” degen sózlerdi jabıstırıw háreketlerine duwshar boldı, hám bul haqqında ol óziniń “Bolǵan emes”, “Kórindi”, “Zamanda” h.t.b. qosıqlarında aytıp ótedi.

Bul dúnya tartıldı-álamat boldı
Kórmedi dumannan móhminler joldı
Bizden burın neshshe zamanlar boldı
ótken dúnya bir pul shelli kórindi

Bul dúnyada sen jumba qara kózińdi
Zulmatları aur tartar ózińdi

Pátiuasız eúteúr zalım sózińdi

Zaman maǵan zindan kibi kórindi

Dáwir haqqında, mınlaǵan jábir kórgen adamlardıń turmısı haqqındaǵı haqıyqat sózler húkimdarlarǵa, ásirese jámiyet aǵzaların bay hám jarlılarǵa bóliwdi qollap-quwatlaǵan ruwxanıylarǵa jaqpaytuǵın edi. Mútájlikten ezilgen adamlardıń atınan ashshı haqıyqattı sóylegenler quwdalawshılıqqa ushırap, ózin ózi tuta bilmewshilikte ayıplandı. Bunda mollalardıń sózleri umıtılıp, pátiwasız dep esaplanar edi.

Ayırım izertlewshiler Berdaqtıń qosıqlarında diniy tiykarlardı kórip, onıń benelerine shın sıyınıwlar arqalı kirip kelip, awırın jeńilletetuǵın Allanıń ullılıǵına isenimin kórsetedi. Bunday pikirge kele tura, olar sonı názerden qashıradı, Berdaq jasap ótken dáwirde halıq massasınıń qarsılıqları, narazılıqları kóbinese diniy formalarda da aytılar edi.

Onıń İslam dogmalarınıń jaǵdayların mısqıllaytuǵın eretikalıq pikirleri, jangá batatuǵın basqı sózleri feodal-klerikalıq ideologiyasınıń húkimdarlıq dáwirinde Berdaq zamanındaǵı jámiyettiń ideyalıq turmısına sózsiz márt, áhmiyetke ılayıq pozitsiya bolıp tabıladı.

Berdaqtıń progressiv filosofiyalıq kóz-qarasları stixiyalıq materializm elementlerine iye bolıp, óz zamanınıń sotsiallıq jaǵdayın, feodal-patriarxallıq jámiyettiń sotsiallıq-siyasiy hám huqıqıy tártipleri sınaǵa alınıp, shayırdıń shıǵarmalarınan jay alǵan. Quday tárepinen belgilengen táǵdir haqqındaǵı İslam táliymatına qarama-qarsı ol miynetkesh halıqtıń awır turmıslıq jaǵdayların haqıqatlıqtan kelip shıǵıp túsindiredi. Shayır "Bolǵan emes", "Jaz keler me", "Kórindi", "Zamanda", "Salıq" h.t.b. qosıqlarında miynetkesh halıqtıń jarlı, ashınarlı jaǵdayınıń ayıbın xanlardan, baylardan, feodallardan h.t.b. diyxanlardı eziwshilerden kóredi.

Ádalatt joq begi patsha xanlarda
Keuilli bolmaydı gárip-insanda
Bizler shıqqan bul opasız zamanda
Hár-biri kózime jalğan kórindi

Dúnyası qurısın qazan urǵanday
Jasaullar nayza alıp turǵanday
Qara basqa aqır zaman tuuǵanday
Zaman maǵan aqır zaman kórindi

Berdaqtıń adamlardıń sotsiallıq turmısındaǵı teńsizlik, quwdalangán jaǵdaylardıń, húkimdarlardıń ashkóliginiń hám jawızlıǵınıń sebeplerin izlewi oyshıldı pútkilley jámiyettegi bar bolǵan klasslıq ózgeshelikti, jámiyet aǵzalarınıń arasında materiallıq baylıqlar teńsiz bólistirilgenin túsiniwge jaqınlastıradı. Shayır bunda jarlı adamlar ushın qamaqxana, tuman, tártipsizlik dep, óz zamanın ayıplaydı. Jaz keler me qosıǵında jarlılardıń keleshekтеgi ómirin arzuw etedi, onıń kirip keliwine qattı isenip, oǵan sol zamannan qapa bolǵan adamlardı shaqıradı.

Berdaqtıń jámiyettegi klasslıq ózgeshelikti túsiniwi, baylar hám jarlılardıń máplerin qarama-qarsı qoyıwı, jámiyettegi sotsiallıq ádalatsızlıqtı sınaǵa alıwı adamlardı klasslarǵa bóliniwin, olardıń materiallıq, siyasiy talaplarınıń qarama-qarsılıǵın jasıratuǵın İslam dogmalarına awır soqqı boldı.

Miyнет barısında adamlar ózlerine kerekli tutınıw predmetlerin alıp, tábiyatqa aktiv tásir jasaydı. Tábiyiy qubılıslardıń tásirin sezip, olarǵa iykemlesedi. Adamnıń miynetlik iskerligi, onıń tolıq ómiri basqa adamlar menen tıǵız baylanısta ótedi. Sonıń ushın da hár bir adam basqa adamlar bar ma yaki joqpa dep oylanbaǵanıday, onıń sanasınan tısqarı predmetlerdiń, zatlardıń bar yaki joq ekenligi haqqında oylanbaydı. Shayır tárepinen óz dáwiriniń jámiyetlik-siyasiy

dúzimin, adamlardıń qálewinen gárezsiz jámiyet aǵzalarınıń arasında bar bolǵan qatnasıqlardıń húkimdarlıǵın realistlik sáwlelendiriw Berdaqtıń jámiyetlik kóz-qarasları idealistlik bolıp qalsa da onı insaniyat jámiyetiniń ómiriniń nızamlarınıń ob`ektivligin stixiyalıq túsiniwge jaqınlastıradı. Berdaq hár qanday sanalı adam uqsap, biliw protsessinde seziw organlarına áhmiyetli itibar berdi. Berdaq shıǵarmalarınıń analizi hám tereń izertlewleri sonı kórsetedi, onıń pikirinshe adam qırshap turǵan dúnya, qubılıslar, zatlar, predmetler menen ilahiy kúsh arqalı emes, al seziw organları arqalı tanısadı. Onıń shıǵarmalarında fantastikalıq illyuziyalarǵa, mistikaǵa yaqı qanday da bir ilahiy kúshlerge qaratılǵan pikirleri joq. Shayır óz dóretiwshiliginde adam ómiriniń jerdegi mashqalalarına úlken áhmiyet awdardı. Eger de onıń Shejiresinde Shıǵısxannıń tuwılıwı haqqında sóz etilgen bolsa, ol bunı halıq arasında júrgen ápsanalar tiykarında kórkemlep suwretleydi. Tolıq dóretiwshiliginiń ruwxı onıń ólmes shıǵarmalarınıń realistlik mazmunı haqqında sóz etedi. Shayır shıǵarmalarınıń tiykarında kúndelikli turmıstıń haqıyqıy, real faktleri jatadı. Tómenдеgi qatarlar buǵan dálil bola aladı:

Shayır edim kózim kórgenin jazdım
Keulimniń bilip sezgenin jazdım
Zaman qismetinen sarǵaydım azdım
Bolarma dep jaqtı kúnler xalıq ushın

Atım Berdimurat men haqtıń qulı
Sahrada sayraǵan shayda búlbili
On gúlinen ashılmaǵan bir gúli
Degenine jete almadı xalıq ushın

Bendaqtıń shıǵarmalarında aytlıǵanıday, adam sanası- bul onıń ámeliy sáwbetler protsessinde alıńǵan zatlar hám qubılıslar haqqındaǵı bilimleriniń jıyndısı. Berdaqtıń aytıwınsha biliw protsessiniń ózi seziw arqalı baslanadı, adam dúnya menen seziw organları arqalı tanısıp, hár bir seziw organı bizge zatlardıń, predmetlerdiń hám qubılıslardıń kóplegen sheksiz sıpatların hám belgilerin beredi. Qaraqalpaq oyshılı adam seziminiń ob`ekti bul ǵárezsiz ob`ektiv dúnya dep durıs esaplaǵan edi. Bul onıń dúnyanı biliwinde áhmiyetli elementti qurap, adamnıń biliw qábiletin joǵaltatuǵın, tábiyat ózgerislerinde onıń aktivligin biykarlaytuǵın feodal-klerikalıq ideologiyasına kúshli soqqı boldı.

Berdaq dóretiwshiliginde suffilik tálimat, materiallıq dúnya , insan máselesi. Berdaq dóretiwshiliginde stixiyalı túsiniw máseleń dúnyanı tusindiriwi Quranda adamlar bul dúnyada ǵunaǵa batıp jasaydı. Bul dúnya yalǵanshı dep kórsetedi. Molla iyshanlardıń aytıwınsha xalıq kudanıń qılǵanına kónip qanday miynet bolsa da shıdau kerek, al hakıyqıy baxıtlı dúnya "O dúnya" demek dindarlardıń kórsetiuińshe insan ásirese miynetkesh xalıq ólgennen keyin ǵana óziniń mútájliklerin qandıradı eken. Ol jaqta dár`yanıń suwları aynımaytuǵın suttan quralǵan .Ayırım dár`yalar ishiushiler ushın sharaptan quralǵan al ayırımlarınan taza bal aǵadı dep kórsetedi (Kurannıń 4,7 –súresi, 16,17-ayatı) Dindarlar o dúnyaǵa barıw ushın bul dúnyada ózleriniń ǵunasın juııp ketiw kerek dep tusindiredi. Bunıń ushın Mekkege zıyarat etiw kerek ,kóplegen muǵdarda sadaqalar beriw kerek. Biraq Berdaq jasaǵan zamanda Mekkege zıyarat etiw qaraqalpaq xalqı ushın awır bolǵan. Tek ǵana qurǵın feodallar ham dindarlar ǵana xalıqtıń mańlay teri esabınan hajıǵa barıp kelgen.

Oyshıl shayır Berdaqtı xalıqtıń o dúnyaǵa bargannan keyingi baxıtlı turmıs jasawı emes al panıy dúnyadaǵı qarnı toq, kiyim kók baxıtlı jasawı qızıqtırǵan. Sebebi miynetkesh xalıqtıń basım kópshiligi sonday aur turmıs keshirdi. Olardıń turmısı dozaqtan da awır boldı. Sonlıqtan shayır " Pana ber" qosıǵında miynetkesh

xalıqqa o dúnyada miynetsiz ómir keshirgennen bul dúnyada baxıtlı turmıs keshiriuin soradı. Al "Bolǵan emes " qosıǵında shayı ólgennen keyin baratuǵın o dúnyasına guman menen qaraydı. Íslam dini uakilleriniń aytqan óseklerine :

Bázirgen ótti dúnyadan,
Góruǵlıbek surdi dáwrán
Ármanda ketti olar hám,
Ketken qayıtıp kelken emes.

Din iyeleri bul máselege hesh qanday dálil taba almasa da ápiuayı xalıqtın basın beyishke barasań dep aylandırıwdan toqtatpadı. Berdaqtıń jan hám tán haqqındaǵı tusinikke qatnası óz aldına boldı. Íslam idiologlarınń kórsetpesi boyınsha insan janı denegge kirmesten burın ideyalar dúnyasında qudanıń tikkeley qaramaǵında boldı . Sońınan denegge kirip adam ómir súredi. ólgennen soń adamnıń janı deneden shıǵıp jáne qudanın aldına baradı dep tusindiredi. Berdaq bul pikirdi biykarlamaydı. Biraq xalıq ushın xızmet etken insanlardıń atı máńgige óshpeydi. Sonıń ushın xalıq ushın miynet etiuge insanlardı shaqıradı. Tek ǵana xalıq ushın, watan ushın miynet etken ,qaxarmanlıq kórsetken insan ǵana mángi jasaydı .Bul pikir Berdaqtıń eń jaksı shıǵarmalarında "Xalıq ushın" ," Amangeldi" " Ernazar biy " shıǵarmalarında baslı orın tutadı.

ǵosh jigittiń hamdam bolsa elatı
Xesh uakıtta kuemimeydi quuatı
Ízinde qaladı jigittiń atı
Alar xızmet eter ,bárha xalıq ushın

Jigit bolar jigit adam ertedi
Aytqan sózin paldan sheker etedi
Aytsa bir sóz ,ıqrarına jetedi
Soǵan megzes xızmet eter xalıq ushın.

Shayır xalıqtıń óz batırların xesh kashan umıtpaytuǵınlıǵına isenedi. Berdaq oyshıl shayır bolǵanlıqtan onıń dóretpelerinde stixiyalı, materialistlik idealar da ushrasadı. İslam táliymatlarına qarsı shayır tek qudanıń aytkanı boladı dep qol qausırıp otıra bergennen göre háreket etken insandı ulıǵlaydı.

Birazlar ash ,birazlar toq
Toq adamnıń qayǵısı joq
Ash adamnıń uyqısı joq
Anı toqlar bilgen emes

Xalıqtıń materiallıq jaqtan táminleniui tárepinen olardı eki qarama =karsı toparǵa bólip qaraydı Biri xar kuni uaktı xoshlıkta ómir keshirse bir bólek nanı ushın kuni-tuni miynet etedi. Berdaq "Salıq" qosıǵında

Anau otır Qulımbet bay
Tayar aldında appaq may
Ash xalıq júr taba almay jay
Dóhmet boldı usı salıq
óndiredi ash xalıktan
Jetim jılaydı sonlıqtan
Bay Aman qaldı sonlıqtan
Dóxmet tóleu boldı salıq

Berdaq óziniń kóp sanlı shıǵarmalarında materiallıq tensizlik máselesin jırladı.

Berdaqtıń stixiyalı materialistlik kóz -qarasları islam ideologiyasındaǵı áwwelgi tórt zat negiz xakkındaǵı pikirleri hakıykatlıqqa biraz jaqın keledi .Berdaq dóretpelerinin qaxarmanları xalıq baxtı ushın guresiuge tayar .Berdakta ozi jasaǵan zamanda yalǵanshı , aldamslı ekenligin tán aladı .Biraq bul sufilik táliymattaǵı dúnyanıń yalǵanslılıǵı emes al insanelardıń

birin-biri aldamsılıǵı. İnsannıń ómiri qska onlıktan bul ómirde ol baxıtlı jasap úlgeriúi tiyis dep kórsetedi.

Aq buwdayı turıp sulı sepkennen

Taza salı turıp Shigin ekkennen

Jónsiz kırq qún qayǵı uuayım shekkennen

Den-saulıqqa bir kún shadlıq jaqsıraq

Berdaq adamlardıń haram tamaqlarsha jatıp isherlikke karsı boldı. Miynet etken adamnıń baxıtlı turmıs keshiriwiniń tárepdarı boldı. Ol " Jaqsıraq " qosıǵında hámmeni miynet etiuge shaqıradı.

Xesh uaqıt , doslarıń bolmasın hayran

Koldan kelse salıń , dushpanǵa zulım

El-halqın , bir bolıp áyleńiz , sayran

Tuwılǵan jer ushın , hurmet jaksıraq

Miynet penen tabılǵan bir bólek nan Berdaqtıń korsetiuińshe paldan da tatlıraq. Bunday pikirler " Nadan bolma " , " Balam" qosıqlarında jas áuladı tárbiyalǵa áhmiyet beredi

Berdaqtıń dóreiwshiliginde estetikalıq kóz-qaraslar. Hár bir talantlı shayı kórkem ádebiyatınıń ózine tán dóretiliw tábiyatın, onıń sapalı bolıwına tiyisli zárúrlıkların túsinedi. Usıǵan tiykarlanıp, avtordıń estetikalıq kóz qarasın anıqlawǵa da boladı. Shayırdıń estetikalıq kóz qarasları óziniń tvorsetvosın, shayırlıq tájiriybesin bayıtıw ústinde qalıplesip rawajlanadı.

Berdaqtıń estetikalıq kóz qarasları progressiv shıǵıs shayıplarınıń dástúrine hám sol dáwirdiń siyasiy filosofiyalıq kóz qaraslarına, mádeniy jetiskenliklerine tiykarlandı. Tariyxıy jaǵdaydan tuwǵan shekleniw filosofiyalıq kóz qaraslarındaǵıday estetikalıq pikirlerinde de shekleniwge alıp keldi. Gózzallıqtı izbe-iz materialistlik kóz qaras penen túsindire almadı. Solayda, gózzallıq máselesin sóz etkende kóp ǵana progressiv ideyalardı oqıwshıǵa usındı.

Berdaqtıń túsiniginshe, turmısta gózzal hám súykimsiz nárselerdiń bári aralas ushırasadı. Bunı ayırıw ushın adamda gózzallıqtı ayırıw sezimi bolıwı kerek. Sonlıqtan balalardı tuwılıwdan gózzallıqtı seziwge úyretiw zárúr. Bunı "Aqmaq patsha" dástanındaǵı Gúlzardı tuwılıwdan hásem bezelgen ójirede saqlap, ójireniń jaqtı bolıwı ushın gáwhar taslar, túrli gózzal úskeneler qoyılǵanlıǵın bayanlaǵanı dáliylleydi. Berdaqtıń pikirinshe, gózzallıqtı túsiniw – adamda tapqırılıqtı, tvorchestvolıq oylawdı, qıyaldı ósirip dúnyanı súyiwdi kúsheytedi. Adamnıń sezgırligin, sezgendi baylanıstırıp oylawshılıǵın arttıradı. Sonlıqtan shayıw gózzallıqtı seze biletuǵın, túsinetuǵın adamnıń basqalardan ózgeshe qásiyetlerge iye bolatuǵının bayanladı. Buǵan mısıl ushın sózdiń estetikalıq tásirin trúsiniw, bahalay bili protsessin aldı. Estetikalıq túsinigi, sezimi bar adam sózdegi túrli emotsial túsinikti, mazmunlardı ańlaǵısh, sezgish boladı,-dedi. Bunday adamnıń kórkem túsinigi turmıstaǵı gózzallıq qubılısların, sózlerdiń estetikalıq tásirin, názik hám astarlı mánisin, búgip sóylegen gáplerdiń tóркиnin túsinu aladı, yaǵnıy sózlerdiń mazmunın tereń ańlaw qábiletine iye boladı. Sóz mazmunındaǵı usınday náziklikti ańlap seze alatuǵın adamdı "Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı" dep bahaladı¹.

Kórkem sóz – adamnıń oy-túsinigin, ishki ruwxıy keshirmelerin sırtqa obrazlı túrde shıǵarıw quralı. Bunı basqalardıń túsinu biliwi ondaǵı estetikalıq bilimge baylanıslı, al estetikalıq bilim adamdaǵı aqılǵa tiykarlandı. Solay etip, Berdaq gózzallıqtı seziw protsessin aqıl menen baylanıstıradı. Bunı "Jaman adam bilmes sóziniń parqın", "Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı"-qatarlarında bayanladı. Usınday mısallar arqalı estetikalıq bilimi, túsinigi bar adamlar menen bunı iyelemegenler arasında ádewir ayırmashılıq bolatuǵının kórsetti.

Shayırdıń túsiniginshe, eń gózzal nársu tábiyat, turmıs. Sol ushın adamnıń qorshap turǵan gózzal dúnyaǵa, tábiyatqa súysinip, onda kóp jasaǵısı, lázzetin

---

¹ Бердақ. Та4ламалы шы2арламаларыны4 толы3 жыйна2ы. Н5кис, №№МБ. qot0. eu-бет. Буннан кейинги алын2ан мысаллар да усы китаптан.

tatqısı, gózzallıqlardı kórgen sayın kórgiń keledi, - deydi. Pikirinshe: "Kózim qızıqqa toymadı" dep jazdı. Demek, gózzallıqtı qabıllaw; qorshap turǵan dúnyanıń adamlar sanasına tásiiri, adamlardıń ómirge súyiwshilik penen qarawshı, onnan lázzet alıwshı qubılısı. Joqarıda keltirilgen mısaldan gózzallıqtı seziw protsessi sub`ektıń ob`ektiv dúnyaǵa real` qatnas jasawı degenin abaylaymız. Sonday-aq shayır gózzallıqtı seziw, gózzallıqtıń ózi menen bekkem baylanısta ekenligin aytqan. Buniń mısalıń: "Jaz ayında júrsen sulıw jaǵısı, qanday jaqsı sulıw suwdıń aǵısı, balıqshı xoshirey teńizi bardı" degen qatarlarda kóriwge boladı. Bunda sulıw teńizdiń ob`ektiv túrde jasap sub`ektke, estetikalıq tásir berip turǵanın abaylaymız.

Berdaqtıń dáwirinde haqıyqat gózzallıq ol dúnyada, beyishte dep, real` turmıstan bezip, pessimizmge berilip, bul dúnyanıń ráhátin kórmey, azabın shegiwge shaqırıwshı diniy estetikalıq táliymattıń bar ekenligi málim. Olar "beyishti" haqıyqıy gózzallıq, ráhátimń mákanı, dep túsindirise, shayır buǵan qarsı boldı. Ol turmıstaǵı, ob`ektiv dúnyadaǵı gózzallıqtı haqıyqıy gózzallıq dep túsindirdi. Adamlar usı ómir tirishiligindegi gózzallıqtan lázzetlenip jasawı lazım. Bul pikir "Dilbarım" qosıǵında: "Dúnyaǵa kelgen soń shadlanıp kúlmek..." kerek "Súriń máńgi zawqı-sapa" dedi. Ásirese onıń "Bul dúnya beyishten aǵla kórinde" degen kóz qaraları pikir ele de ayqın túsindiredi. Kórip turǵanıımızday, Berdaqtıń gózzallıqtı haqıyqıy turmısta real` ómirde dep táliymat beriwı xalıqqa real` dúnyanı tereńnen túsiniwge, gózzallıqtıń turmısta ekenin seziwine durıs baǵdar beredi.

Berdaq gózzallıqtı taǵıda durıs túsiniw ushın gózzallıqtıń mazmun hám formasına, mazmunıń onı bahalawda áhmiyetliligine de oy juwırttı. Kóz qarasinsha hár bir zatta mazmun hám forma bar. Shayır mazmun sóziniń mánisinde ob`ektiv materiyanı, turmıstaǵı real` hádiyse, waqıyalardı qurastırıp turǵan tiykardı túsinedi. Sonday-aq, bulardıń adamǵa paydalılıǵına itibar beredi. Usı túsiniǵi menen Berdaqtıń estetikalıq táliymatı dúnyaǵa materialistlik kóz qarastıń zárúr

elementlerin óz ishine aladı. Sonlıqtan ol gózzallıq haqqındaǵı kategoriyalardı túsiniriwde turmıstaǵı ob`ektiv real` talaplarǵa súyeniwge eristi.

Forma degende qubılıstıń sırtqı kórinisine, kózge tartımlı, sulıwlıǵına itibar berdi, bul ekewin bir-birine baylanıslı qabıllawdı hám mazmunnıń formaǵa qatnasta sheshiwshi áhmiyetke iye ekenligin aytıwǵa umtıldı. İnsandaǵı mazmun hám formanı onıń júzine qarap emes, al adamgershiligine, etken isine, sóylegen sózine, yaǵnıy mazmunına qaray bahalaw kerekligin aytıwı menen dáliyल्ली. Bunı "Xalıq ushın" qosıǵında "Jaqsını pám áyle sóylegen sózden, Jamannıń parqı hesh bilinbes júzden, ishki sırın aytıp bolmaydı kózden" degen edi. Shayır hár bir adamnıń mazmun hám formanı tanıwı kerekligin, mazmundı túsinbese sol zattıń áhmiyetin de bilmeytuǵının ańlatıw maqsetinde "Xalıq ushın" qosıǵında óziniń shayırlıq tvorchestvosındaǵı mazmundı feodallardıń durıs túsinbeytuǵının, sol ushın onıń estetikalıq áhmiyetin de bilmeytuǵının, qádirlemetuǵının: "Ne hasıl sóz aytım ótti payansız, ne xızmetler ettim ketti payansız" dep jazdı. Al, mazmunı joq qurǵaq sózlerdiń adamlarǵa kerek emesligin:

Sózleriniń mánisi kem,
Arjaǵına jetpeydi pám.
Bermeydi hesh sózlerge dám,
Olardı kóz benen kórdim.

-deydi.

Bul jerde Berdaq adamda mazmunlı etip sóylew ushın estetikalıq túsinik, zárúr, sóz mazmunlı bolsa sulıw, tásirli bolatuǵına aqılı jetetuǵın bolıwı kerek, bolmasa sózlerdiń mazmunlılıǵın estetikalıq tásirlilegen bilmeydi degendi sezdirgen. Sırtqı formaǵa qızıǵıwshını "Nadan" dep qosıq dóretti hám ádebiyattaǵı estetikalıq táhiri kem, real` jazılmaǵan jiltır sózlilikke, formalizmge qarsı shıqtı, ol

xalıq turmısın, ármanın, tilek - maqsetlerin jırlamay, al feodallardıń mápin gózlep jazatuǵın shayır sımaqlardı "Bolǵan emes" qosıǵında kritikaladı. Bunda bazı shayırlar turmıstı shınlıq penen bayanlamay júr, bul sıyaqlı isler jámiyette erteden beri bar dep formalizmniń óz tariyxına iye ekenin: "Shayırlar táriyp etip júr, aqlı huwıshım ketip júr" dep bayanlaǵan. Shayırdıń pikirinshe formalistlik turmıstı boyap súwretlep, adamlardı aldaydı. Berdaq ómirdi usınday nadurıs súwretlew ádebiyattı, turmıstı, gózzallıqtı túsiniwde qátelesiwge ákeledi, sonlıqtan zatlardaǵı gózzallıqtı durıs túsiniw ushın mazmundı durıs biliw kerek, - deydi. Ol zattıń mazmunı menen formasınıń dialektikalıq baylanısın túsine almasa da, onıń mazmundı sheshiwshi áhmiyette sanawı kútá progressiv edi.

Berdaq jámiyette gózzallıqtı túsiniw máselesin eki túrli kóz-qarasqa bólip qaraydı. Bunı óz tvorchestvosına berilgen eki túrli baha menen dáliyledi. Ol óz poeziyasın xalıqtıń súyip tınlaytuǵın, estetikalıq bahasın biletuǵının túsindi. Sonlıqtan xalıq meniń dóretpelerimdi qádirleydi, gózzallıǵınan ruwxlanadı, - deydi.

Bunı: "Xalıqqa qádirlidur sózim, shın bilemen bunı ózim" dep jazdı. Al, usınday mazmunlı qosıqlarıma unamsız baha bergen pikirler de bar. Qansha estetikalıq tásirler, real` bayanlasań da "Pátiwasız eter zalım sózińdi" dep bir adamnıń dóretken tvorchestvosına ózi jasaǵan jámiyette eki túrli baha beriw bar ekenligin ayttı.

Berdaq estetikanıń joqarıdaǵıday klasslıq bóliniwshiligin túsine otırıp dinshillerdiń shayırlıq shaytannıń isi, degen pikirine qarsı "Men shayıрман shaytan emes" dep shayırlıqtıń ullı kásip ekenin ayttı.

Berdaq ádebiyat, shayır haqqında usınday progressiv pikirlerdi bayanlasa da, estetikanıń tiykarǵı máselesinde basqasharaq kóz-qarasta boldı. Onıń filosofiyalıq kóz-qarasındaǵı sheklengen panteizm dúnyanı quday jaratqanlıǵı tuwrasındaǵı túsiniǵi bul máselede de tásin kórsetti. Sonlıqtan ol ustazı Xoja Hafız Fizuli

sıyaqlı adamda shayırlıq ónerdiń payda bolıwı qudaydıń bergen nesiybesi, káramatınan dep qudaydıń buyırığı menen shayır bolǵanın:

Maǵan taqallım til berdi,

Quda nesiyıp qılǵan eken.

-dep jazdı.

Berdaq joqarıdaǵıday shayırlıq talanttı quday berdi dese de qudaydı, onıń din táriyplegen ideyasın tiykarǵı mazmunda propagandalamadı. Ol xalıqtıń, miynetkesh massasınıń mápin jırladı. Berdaqtıń aytıp ótpewge bolmaytuǵın zor úlesi, ol ádebiyattıń din tásirinen awlaq bolıwına, din menen shayırlıqtı baylanıstırıwǵa bolmaytuǵınına, ádebiyattıń real` turmıstı jırlawı zárúrligi haqqında keskin pikirler ayttı.

Berdaq ullı shayır sıpatında iskusstvo túrleriniń ishinde bárinen de burın poeziyanıń sın tereńirek túsindi. Kórkem shıǵarmanıń qalıplesiwi ushın qanday protsessler zárúr, iskusstvoda haqıyqatlıq qanday jollar menen sawlelenedi, degen sawallarǵa juwap berdi. Shayırlarǵa ádebiyattıń estetikalıq tásiriligi kúshli bolıwı ushın onıń kórkem sheberlilik penen dóretiliwine itibarlılıq penen qarawdı ayttı. óz ústilerinde qunt penen islewin, sheberligin arttırıwın, xalıq turmısın, oyın seziwin, novator bolıwdı talap etti.

Sonlıqtan shayırdıń ádebiy tilden durıs paydalanıwı, sózlerdiń óz funktsiyasın orınlı atqarıwına itibar beriw talap etti. Ásirese, sózlerdiń tásirilisın saylap ornına qoya biliw máselelerindegi shayırlıq sheberlikke zor dıqqat awdardı. Bunı óz turmısınan: "Qurap shiyrin sózdiń júyin, qosıqlar dóretkenin..." jazdı. Shayır qosıq dóretiwde uyqasıqqa zor itibar beriw kerekligine de dıqqat awdardı. Uyqasıq poeziyanıń kórkemligin arttıratuǵının, sózdiń gózzallıq tásiriligini, tınlawǵa jaǵımlılıǵın kúsheytetuǵının bayanladı. Shayır bolsań sózlerdiń naqıl sıyaqlı mazmunlı hám uyqasıqlı bolsın, "Kim bilmeydi qara sóz, uyqasıp kelgen naqıldı

ayt" dedi hám qosıqtıń qısqa bolıwın, tereń mazmunlılıǵın talap etti. Bunı: "Sózdiń kóbinen azı jaqsı" degen qatarları arqalı bayanladı.

Berdaq ádebiyattıń mazmunlılıǵı hám ideyalılıǵı máselesine zor dıqqat bólgelikten, shayırlardı novator bolıwǵa shaqırdı. Bunı Nawayı, Maqtımqulı, Kúnxoja, Ájiniyaz shıǵarmaların tereń úyrenip, olar tvorchestvosındaǵı mazmunlılıq, shayırlıq, sheberlik, sózge tereń máni beriwler menen tanısqańın, olardıń oǵada novator shayırlar bolǵanın aytıw menen bayanladı. Bunnan Berdaqtıń ádebiyatta dástúrdi tolıq úyreniw kerek degen ideyası anıqlanıw tur. Sonday-aq tvorchestvosında jańalıq joq. Kamal sıyaqlı shayırsımaqlardı kritikalaw arqalı da ádebiyatta jańashılıqqa shaqırǵan. Shayırdıń jańashılıqtı quwatlaw ideyası onıń "Mıńnan emes júzden ozdım" degen pikirlerinen de ayqın kórinedi.

Berdaq realistlik shıǵarma dóretkende naturalizm menen realizmniń ayırmashılıǵın, shayırlıq fantaziyanıń rolin, avtorlıq oylawdıń áhmiyetin, turmıstaǵı kórgen hádiyseni kórgen qáddinde bayanlamay, onı shayırlıq "ustaxanadan" ótkeriw kerekligin, sonda kórkem poeziya bolıp tuwılatuǵının da ayttı. "Aqmaq patsha" dástanın jazarda óz tájiriyesin aytıw arqalı shıǵarmanıń dáslepki fabulasın úyreniw kerek usıdan ózińe faktler saylap al. Kóp oylanıp qıyalında, shayırlıq fantaziyańda, avtorlıq laboratoriyańda pisir, - dep turǵanday. Bunı:

Kóp jıllar oylap júrgen soń,

Jaqsı-jamanın bilgen soń,

Jasım ellige kelgen soń,

Bul qıssaǵa kewil bóldim, -

dep bayanlap, waqıya, fabulanı tereń úyrenip, onı shayırlıq qıyalda jaqsılap pisirip alıp syujet dóretiw kerek degen pikirdi aytqan. Berdaq shıǵarma dóretiwde

avtorlıq qayta oylawdan ótkermey, "shayırlıq tezge" salmay jazsań jetiliskeń kórkem poeziya bolıp shıqpaydı. Sebebi jazatuǵın bolsań oy da, sóz de kóp, bunı saylap paydalanıw kerek, sonda máńgi jasaytuǵın sózlerdi dóreteseń, ullı avtor bolıp qalasań degen pikirdi:

Oylansam sóz keler izme-iz ózi,
ózi emes dúzeter adamnıń tezi,
Joyılmas jaqsınıń hár aytqan sózi,-

dep bayanlaǵan. Berdaq bul kóz qaraları menen shayırlıq kásipke, kórkem sózdiń teoriyalıq máselelerine kúta jetik bolǵanın sezdiredi. Bunnan Berdaqtıń kórkem sózdiń ózine tán zańlıqların jaqsı túsingenligin ańlawǵa boladı.

Berdaq, ádebiyattıń shayırdıń tar sheklengen sub`ektiv dúnyasın túsendiriw quralı emesligin jaqsı túsingenlikten, ádebiyattıń tereń jámiyetlik áhmiyetke iye ekenligin ayttı. Usı ushın Berdaq iskusstvo xızmetkerleri: shayır, baqsı t.b. xalıq ushın kúta kerek dep bahaladı. Ol iskusstvonıń, sonıń ishinde kórkem sózdiń tereń emotsiallıq kúshi bar ekenin; "Aǵızǵanda qızıl tildiń bulaǵın, men asharman qız-jigittiń qulaǵın" dep kórkem sóz arqalı adamǵa estetikalıq sezim, tásir beriw múmkinshiligin aytqan. Usınday kórkem sóz benen shuǵıllanıwshı shayırlardıń tiykarǵı wazıypası xalıqqa xızmet islew, onıń erkinlikke, baxıtqa erisiwin jırlaw, bul máselede ádebiyat olardıń ruwxına jiger beriw kerek, - dedi hám ádebiyattıń xalıq pikirini, sózin aytıwın talap etti. Shayır boldıń ba tvorchestvoń yamasa "Awzıńnan shıqqan sózleriń, xalqıńa bolsın ılayıq". Usı pikirleri menen ádebiyattıń, iskusstvonıń jámiyetlik áhmiyetin, xalıqlıǵın túsendiredi, yaǵnıy ádebiyattıń xalıqlıq bolıwın, ádebiyat adamlardıń sezimin, qızıǵıwın, tilek-múddásin sóz etiwini lazım, xalıqqa xızmet etiwini tiyis dep ańlattı.

Shayır óz tvorchestvosınıń xalıqlıq printsipte ekenligin: "Oqıǵan shıǵarmas shepke", "Meniń sózim xalıqqa málim, qádirlenedi" dep, onıń xalıqqa rux, yosh baǵıshlaytuǵının ayttı. Berdaqtıń pikirinshe ádebiyat xalıqqa ruwxıy baylıq,

jámiyetlik qural bolıwı kerek. Sonda onıń xalıqlıǵı, jámiyet ushın áhmiyetliligi kórinedi. Bular ádebiyattıń jámiyetlilik áhmiyetin Berdaqtıń durıs túsingenligin ańlatadı.

Berdaq estetikalıq kóz qaraslarında muzıkanıń roline de zor áhmiyet berdi. Jaǵımlı sazdıń adamdaǵı názik sezimlerdi oyatıp, rux baǵıshlaytuǵının da bildi. Til menen bayanlaw múmkin bolmaǵan túsiniklerdi adam kewline muzıkanıń jetkeretuǵının, bunnan lázzetleniw, ruwxlanıw júzberetuǵının óz tájiriybesinde kórdi. Shayırdıń pikirinshe muzıka real` dúnyanı ózinde sáwlelendiredi. óziniń emotsional tásirliiligi menen adam sanasına avtiv tásir etedi, adamdı jasartıp, yoshlandıradı. Jaslıǵın, qızıqlı turmısların yadqa túsiredi. Adam sazdı tıńlap ómir haqqında tereń oylanıwǵa beriledi, ómirden ózine tereń ideyalar menen quwat aladı deydi. Usı pikirlerdi:

Namalarıń jangá quwat,

Jaslıǵımdı etedi yad.

Shaǵla qáne Húrlıjanım.

ǵarrı júrek qalǵan qatıp,

Bir oyansam oyǵa batıp,

Duwtardı shert tolqınlatıp,

Tınbay shaǵla Húrlıjanım.

-dep bayanladı. Yaǵnıy muzıka turmıstı estetikalıq sezim menen qabıllawǵa, oǵan estetikalıq qatnasta bolıwshılıqqa beyimlestiretuǵının bildi.

Berdaq muzıka menen qosıq aytıwdı baylanıslı sanadı. Ekewi sáykes kelse birin-biri tolıqtırıp kúsheytedi hám estetikalıq tásirliigi artadı. "Búgin" qosıǵında: "Baqsılardıń saız jaqsı, sazanda hawazı jaqsı" dedi. Sonlıqtan shayırdıń estetikalıq

kóz qarastırında baqsıshılıq óneri belgili orınǵa iye. Buǵan Berdaqtıń óziniń ataqlı baqsı bolıwı da tásir tiygizgen.

Ol baqsıshılıq ónerdiń xalıqqa estetikalıq lázzet beriwdegi rolin kúta zor bahaladı. Muwsa baqsıǵa arnap dóretken qosıǵı usınıń belgisi:

Adamzattıń jaǵımpazın,
Gúllendirgen kewil jazın,
Jaǵımtallı sózi-sazın,
Táriyp eteyin Muwsanıń.

Bunnan baqsı óneri adamlardıń kewlin jaz etip, xalıqqa estetikalıq rux beredi degenin túsinemiz.

Xalıq dástúrlerinde baqsılar ayırım dástan, xalıq qosıǵın aytıw menen qatar birewlerdiń ústinen nama alıp usıǵan arnap qosıq hám saz shertken. Úlken toylarda nama alıspasız baqsı tarqamaǵan. Bunda adamlardıń jekke atına geyde orınsız gápler menen namısına tiyiw ushırasadı. Sonlıqtan Berdaq nama alıspaqtıń bazda adamlar arasında arazlasıwdı keltirip shıǵaratuǵın unamsız táreplerin kritikalap, pátiwasız sózli baqsılardıń xalıq ushın paydasızlıǵın eskertti, adamlar arasında shawqım shıǵaratuǵının, xalıq ushın estetikalıq tásirliiǵi bolmaytuǵının ayttı. Baqsılar bunı islemewi kerek dedi. Usınday orınsız gápler menen nama shertiwshi baqsılar haqqında: "Jumanıyaz, Qurban baqsı, aytqan jerde túye bastı. Qulmambettiń sózi uyat, Qutlımurat. Serik degen, hesh násege kerekpeken" dep jazdı.

Sonday-aq estetikalıq tásirliiǵi bir namanı qayta-qayta ayta beriwde de kem boladı. Sonlıqtan jańalıǵı joq, óz repertuarların bayıtpaytuǵın baqsılar haqqında : "Kerimbergen góne nusqa... Seytnazar, Seytek degen, ayttırsań tásir etpegen, mereke sawǵan ep penen" dep jazdı. Berdaq bul ideyaları menen baqsılar aldına sazandelik novatorlıqtı iyelewde, xalıq ushın bálent estetikalıq lázzet beriwdi wazıypa etedi.

Baqşılar xalıqqa hár tárepleme gózzallıq beriwi kerek. Onıń hawazı, sazı, sózi úshewi óz-ara say bolsın. Bular teńnen tabılmasa, onda hár tárepleme estetikalıq ruwxlanıw kem boladı. Pikirin óz ónerin qunt penen ózlestirmegen talantı joq ayırım baqşılardı mısalgá alıp, "óten baqsı hám Allaniyaz hár jaǵınan qızıǵı az" dedi.

Berdaq usınday óz ónerin, shınlamaǵan baqşılardıń tvorchestvosında estetikalıq tásirlik kem bolatuǵının ayta otırıp, haqıyqat xalıq súygen baqsınıń qanday bolıwı kerekligin, Muwsa baqsınıń óz ónerinde kútá asqan talantqa iye ekenin úlgi etiw menen dáliylledi. Onıń shertken namalarınan xalıqqa estetikalıq rux, lázzet kelip atırǵanın sóz etti. Xalıq óz merelerinde birinshi gezekte usınday baqşılardı saylap shaqırıp aytırǵan. Olar ótmishtegi xalıq qaharmanlıǵın, jaslardıń ádep-ikramlılıǵın úlgi etip jırlaǵan. Adamnıń gózzallıq idealı usı jıraw, baqşılardıń sazı, sózi arqalı násiyatlanǵan. Adam minezindegi gózzal hám jaman tárepler kórsetip berilgen. Bunı Berdaq: "Qıs kúnińdi etedi jaz, sózin tıńlasań Muwsanıń, sózleriniń bári násiyat, aqıl endirer Muwsanıń, tıńlaǵanǵa yosh kelgen, sazın esitseń Muwsanıń" – deydi. Demek, Berdaqtıń, muzıka-insan xarakterin gózzallıq zakonlarına muwapıq qalıplestiretuǵının belgili dárejede sezgeni málim.

Solay etip, Berdaqtıń estetikalıq kóz qaraları óziniń progressiv tárepleri menen xalıqtıń gózzallıqtı durıs túsiniwine belgili dárejede xızmet etti.

ÁDEBİYATLAR:

1. Járımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004, 42-bet
2. Keruenov T. Ájiniyaz hám Berdaq dóretywshiliginde mifologiyalıq syujetlerdiń qollanıw ózgeshelikleri. // Berdaq dúnyası. İlimiy-publitsistikalıq maqalalar. Nókis, «Ámiwdár`ya» kitapxanası. 2008, 65-bet.
3. Ájiniyaz. Tańlamalı qosıqları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1975, 182-bet.

4. Keruenov T. Miftiń kórkem ádebiyattaǵı ornı. Ámiwdár`ya jurnalı, 2009, № 4, 165-bet. // Meredov A., Axallı S. Slovar` turkmenskoy klassicheskoy literaturı. Ashgabad, «Nauka», 1982. 120-bet.
5. Berdaq. Saylandı qosıqları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1997. 164-bet
6. Kúnxoja. El menen. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1987. 45-bet
7. Keruenov T. Kúnxojanıń dóretiwshiliginde mifologiyalıq elementlerdiń qollanılıwı. QMU Xabarshısı. Nókis, 2010, №2 131-bet.
8. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1994. 15-bet
9. Keruenov T. Berdaqtıń «Amangeldi» shıǵarmasında ańızlardıń qollanılıwı. Miftiń kórkem ádebiyattaǵı ornı. Ámiwdár`ya jurnalı, 2009, № 4, 165-bet.
10. ótesh shayı. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1978. 20-bet.
11. Niyazımbetov M. Berdaqtıń dúnyáǵa kózqarasında adamdı sotsiallıq orientatsiyalaw máselesi. // Berdaq dúnyası. İlimiy-publitsistikalıq maqalalar. Nókis, «Ámiwdár`ya» kitapxanası. 2008, 85-bet.

4- tema:: Estetikaliq ideal ham intellektual qaharman maselelerinde milliy ham batis tallawlari

Jobasi:

1. Shig'is ham Batis estetikaliq qaraslardin o'zine tan tarepleri.
2. Estetikaliq ideal ham intellektual qaharman maselelerini milliy ham batis tallawlar
3. Adebiyatta reforma ham estetika maseleleri.

Tayanish so'zler: *Shig'is, Batis, kozqaras, estetikaliq ideal, intellektual qaharman, milliy, tallaw, reforma, estetika, adebiyat*

Terminologiya: Korkem adebiyat-sirtqi ortaliqtı korkem obrazlar arqali tanıw, biliw; filosofiyaliq tiykarı- gnoseologiya-biliw teoriyası, (teoriya poznaniya) yağniy korkem adebiyat dunyanı obrazlar arqali estetikaliq sezimler arqali biledi, tanıydı. Sonday aq, korkem adebiyattın ozgesheligin belgileytuğın filosofiyaliq tiykarlardın biri-sawlelendiriw teoriyası(teoriya obrajeniya). Demek, korkem adebiyat sirtqi ortaliqtı korkem obrazlar estetikaliq sezimler arqali sawlolenidredi.

Adebiyattanıw - o'zbek adabiyotshunoslik, russkoe literaturovedenie.

Atamasınan korinip turğanıday korkem adebiyattın tariyxın, teoriyalıq tiykarların korkem tekstlerdin analizleri arqali dunya adebiyatı koleminde yamasa milliy adebiyatlar kesiminde uyrenetuğın arnawlı ilim.

Adebiyattanıw korkem adebiyattanıwdın tariyxıy rawajlanıwın, rawajlanıw nızamlıqların ob`ektiv korsetiw. XVIII asirde oz aldına ilim bolıp qaliplesken. Filosofiyadan bolingen. Tariyxıy tamirları tereñge ktedi. «Poetika» uşh salağa bolinedi: adebiyat teoriyası, adebiyat tariyxı, adebiy sın. Járdemshi tarawlar bar: bibliografiya, poleografiya.

Basqa ilim menen baylanısı: til bilimi(filologiya), kórkem óner, tariyx ilimi, filosofiya, metodologiya.

Ádebiy sını ilim emes, publitsistika degen pikir bar. Sebebi onda sub`ektiv pikirler orın aladı.

1970-80 jj. Qaraqalpaq ádebiyatınıń jańa janrlar menen tolısıwı, roman janrınıń rawajlanıwı. İzertlewshilerdiń kórsetiwı boyınsha 1980. Eliwden aslam romanlar dóregen. (Orımbetova N.) jetpisten aslam povestler payda bolǵan. (Saǵıydullaeva J. dissertatsiyası), T.Qayıpbergenov «Kózdıń qarashıǵı», Sh.Seytov «Xalqabad», «Shirashılar» romanları, U.Pirjanovtıń povestleri «Qarda qalǵan iz», «Apreldiń sońǵı aqshamı», Sh.Seytovtıń «İsine qoısp tigilsin» h.t.b.

Dúnya romanınıń jetiskenliklerin meńgergen, qollanǵan.

Esse janrı menen tolistı. T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», «Túrkiynama», «O dúnyadaǵı atama xat» (Ábdisamet Ábdimuratov f.i.k. «T.Qayıpbergenovtıń publitsiyastikası», Baxıt Palwanov. «Qaraqalpaq ádebiyatında esse janrınıń rawadlanıwı. Kand.dissertatsiya)

Fantastikalıq romanlar: İsmayilov «Júrek gallaktikası» roanı, Amangeldi Xalmuratovtıń povestleri. İzertlew jumısı. Allanazar Ábdiev. Qaraqalpaq ádebiyatında fantastikalıq shıǵarmalar.

Lirika janrınıń bayıwı. B.Genjemuratov, S.İbragimov, K.Karimov, M.Jumanazarova h.b.

M.Nızanov «Dushpan», «Aqret uyqısı», «Ashıq bolmaǵan Kim bar?», «Hawa kemesindegi ekew», Q.Mátmuratov «Terbenbes», K.Karimov. «Aǵa biy» eki kitap., «Ullı dasht bórileri», «Aq qapshıq», Sh.Usnatdinov «Shayırdıń jaslıǵı», Keńes Smamutov «Sizlerge aytıp ketejaqpan» roman-esse. (ádeb.jańa qubılıslardan).

Drama: Baspada dramalıq shıǵarmalar kútá az járiyalandı. T.Allanazarov «Aydos baba» 1993 tragediya. «T.Qayıpbergenov. «Aydos baba» tragediya. (Mıń tillaǵa bahalanǵan gele)», «Sahra búlbili» (Berdaq haqqında «Erkin

Qaraqalpaqstan» 1998 fevral` sánesinde basıldı), A.ótáliev «Ernazar Alakóz» tragediya, 1993. kitap. N.Tóreshova. Gúlzada.Drama «Ámiwdár`ya»

Kópshilik dramalar teatr arxivinde saqlanadı. Dramalıq shıǵarmalar saxnaǵa qoyılsa, olardıń baspadan shıǵıwına ayrıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq», 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıǵıwına ayrıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq» 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıǵadı.

1. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlar sisteması.

Ádebiyattıń tek eki túri: epika hám lirika.

Tiykarınan Berdaq dóretiwshiliginde epika kórinedi. Epikalıq shıǵmaları: «Axmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Qulen bolıs» biresedástan dep ataladı. (Á.Paxratdinov h.b), birese poema dep ataladı (N.Dáwqaraev, Í.Saǵıytov, S.Axmetov h.t.b)

3. XIX ásir epikalıq poeziyası tuwralı jańa izertlewler:

A.Murtazaev. Berdaqtıń sheberligi hám zamanagóylik. Monografiya.Nókis, 1993; Berdaqtıń sheberligi. Dok.diss.Nókis, 1994;

M.Xalmuratova XIX ásir qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń evolyutsiyası. Kand.diss.Nókis, 2010; A.Utambetova. Berdaqtıń «Shejire» dástanında fol`klorlıq hám realistlik súwretlew usılları» Kand.diss. 2011. A.Utambetova «Shejire-dástan» degen termindi usınadı. M.Xalmuratova shejire óz aldına janrlıq atama dep esaplaydı. «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» shıǵarmaların poema dep belgileydi. Olarda táriypk belgiler basım ekenligin korsetedi. Klassikalıq kitabıy dástan úlgisine «Axmaq patsha» juwap beredi dep esaplaydı. Onda dástanlıq syujet komponentleri tolıq saqlanǵan: prolog, waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı, kul`minatsiya, final (waqıyanıń sheshimi). Syujet dástan janrınıń talabına muwapıq evolyutsiyalıq jol menen izbe-iz , basqıshpa-basqısh qollanıladı. Dástúriy dástanlıq kompozitsiya (waqıyalardıń izbe-iz jaylastırılıwı), dástúriy konflikt (baslı

qatnasıwshılardıń qatań qarama-qarsılıǵı) qollanıladı. Obrazlar dástan dástúri boyınsha qatań túrde unamlı hám unamsız etip jaratıladı.

«Shejire» degi súwretlengen waqıyalar bir tutas emes hám evolyutsiyalıq tárizi emes, olar bólek-bólek, epizdliq xarakterde. Mısalı, payǵambardıń mifologiyalıq Buraq atın minip «Shejiresi» qosıq penen jazılsa da proza menen jazılǵan dástúriy shejirelerge uqsaydı. Mıs. Abulǵazı Bahadır xannıń «Türkler shejiresi» (Shadjarayı türk), «Türkmenler shejiresi» («Shadjarayı terekima»), Ulıǵbektiń «Tórt ulıs tariyxı» shejireleri menen dástúriy diniy, mifologiyalıq, ańızlıq, etimologiyalıq syujetlerdi, obrazlardı qollanıwı boyınsha únlesedi. Bul jaǵınan shejireniń óz aldına janrlıq belgileri bar ekenligine iseneseń.

4. Orta Aziya xalıqları ádebiyatında dástúriy emes jańa janrlar: roman, povest`, gúrriń, drama h.b. paydap bolıwı hám qalıplesiwi. (XX ásir)

Roman janrınıń teoriiyası hám dárekleri: (ulıwma teoriiyası)- jeke táǵdirdiń sáwleleniwi, jekke ómiride, jekken táǵdirde jámiyetlik turmıstıń, waqıyalardıń sáwleleniwi- baslı janrlıq talabı. Milliy kórkemlik dárekleri: Nawayı «Farxad hám Shiyrin», «Láyli hám Majnun», xalıq ańızlıq dástanları – «ǵárip ashıq», «Sayatxan-Hamire», batırlıq dástanlar –«Alpamıs», «Máspatsha» h.t.b. Sırtqı tásir dárekleri: Evropa romanı, rus romanı.

Povest`, gúrriń, publitsistika, ocherk elementleri milliy fol`klorda, milliy ádebiyatta boldı, biraq olar poeziya tilinde dóretildi. Mıs: Berdaqtıń «Salıq», «Jaz keler me?» , «Bıyıl», «Qaramas» (sotsiallıq temadaǵı publitsistika), Ájiniyazdıń «Kóriń», «Shıqtı jan» qosıqlarında ocherklik belgiler bar. Biraq bul janrlardıń Evropa formasında qalıplesiwi XX ásirrdiń birinshi yarımında júz berdi.

Belgileri: qaharmanlardıń, ásirese bas qaharmanıń jekke táǵdirin kózqarasları ol qatnasatuǵın waqıyalar, situatsiyalar arqalı sáwlelendiriledi.

Syujet proza tili menen bahalanadı. Proza burın bizde kórkem shıǵarmanıń tili emes, al tómen janrlar ushın qollanılatuǵın til dep esaplangan. Mıs, ertekler,

yumor-satiraliq warsaqı ángimeler proza menen aytilgan. Dástanlar, qosıqlar shártli túrde poeziya menen jırlanǵan. Orta Aziya xalıqlarınıń dáslepki romanlarında dástanlıq belgiler kóbirek kóringen: syujettiń, bas qaharmannıń evolyutsiyalıq usıl menen súwretleniwi, qatnasıwshılarınıń qatań túrde aq hám qara reńler menen (unamlı hám unamsız) bolıp súwretleniwi, bayanlaw tilinde fol`klorlıq súwretlew qurallarınıń kóplep qollanıwı, ayırım jaǵdaylarda avtordıń shıǵarma qatnasıwshılarına bolǵan simpatiyanıń yamasa antipatiyasınıń bilinip turıwı h.t.b. ózbek ádebiyatında Abdulla Qádiriydiń «ótken kúnler» romanı(1920), qazaq ádebiyatında Spandiyar Kóbeevtiń «Qalıń mal» romanı buǵan misal bola aladı.

Drama túri haqqında. ótmish ádebiyatında dramaturgiyanıń rawajlanbaǵanınıń tariyxıy sebepleri: a) Turmıs táriziniń teatr jaratıwǵa iymansız bolıwı, yarım kóshpeli yamasa kóshpeli turmıs tárizi teatr ónerin jaratıwǵa múmkinshilik bermedi. Onda nege xalqı otırıqshı Samarqand, Buzara, Xiywa qalarında teatr óneri bolmadı? Bunıń baslı sebebi, islam dininiń talapları hám shártlerine baylanıslı. Íslam talapları boyınsha insan obrazın saxnada yamasa súwretlew óneri menen (súwret, skul`ptura h.b.) jaratıw gúná bolıp tabıladı. Sebebi, bul adamdı janlı korsetip allataalaǵa jarısıw allatalaǵa ási bolıw menen barabar. Adamǵa Jan beriw tek Allanıń isi, bende onıń isine aralaspawı kerek. Orta Aziya xalıqlar ádebiyatında dramaturgiya janrlarınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi XX ásirniń birinshi yarımına (1910-20-30 jj) tuwralı keledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
2. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel'stvo MGU, 1983

3. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
4. Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 5.Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
- 6.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel'stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
7. Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
8. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
- 9.Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 10.Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
- 11.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr.Xronotop. Toshkent , ǵofur ǵulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 12.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
- 13.Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
- 14.Járimbetov Q .Ashıq Ziywar. Nókis, Bilim, 1998.
- 15.Járimbetov Q. Berdaqtıń násiyatları-biziń ruwhiy ǵáziynemiz. Nókis, 1998.

5- tema:: XX asir qaraqalpaq adebiyatında filjsofiyalıq – estetikalıq principler

Jobası:

- 1.XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı filosofiya hám estetika.
- 2.Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq printsipleri.
3. Qaraqalpaq ádebiyatında modernizm

XX ásirdeń 80-jıllarındaǵı ádebiyatnıń insaniyat tariyxındaǵı ornı. XX ásir ádebiyatındaǵı tiykarǵı baǵdarlar. XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısında júz bergen siyasiy-jámiyetlik, sotsial-ekonomikalıq, tariyxıy-mádeniy waqıyalar hám olardıń qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına tiygizgen tási.

XX ásirdeń 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórkemlik izlenisler: ádebiy dástúr hám jańashılıq. Usı dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem-estetikalıq, janrlıq-stillik hám formalıq rawajlanıw baǵdarları. XX ásirdeń 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń házirgi ádebiy protsesstıń payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı ornı.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde jańasha metodologiyalıq kózqaraslardıń payda bolıwı. Qaraqalpaq ádebiyatında jańasha ádebiy-ilimiy kózqaraslardıń payda bolıwı. Jańalıqqa umtılwlar.

XX ásirdeń sońǵı on jıllıǵında qaraqalpaq ádebiyatınıń jańasha kórkem-estetikalıq sıpatlar negizinde jańalanıwı. Onıń búgingi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń jetiskenlikleri kózqarasınan bahalanıwı.

Házirgi ádebiy protsesstıń ózine tán qásiyetleri hám tiykarǵı printsipleri.

Ádebiy protsess yaki ádebiy háreket - bul milliy ádebiyatnıń yamasa dúnya ádebiyatınıń belgili bir dáwirde estetikalıq, ideyalıq, tematikalıq, kórkemlik h.t.b. ózgerislerge ushırap rawajlanıwı. Ádebiy háreket barısında ayırım eskirgen

ideyalardıń, kórkem formalardıń dáwir talabına ılayıq jańalanıp barıwı. Bul jańalanıw ádebiy stillerdiń, ádebiy baǵdarlardıń usıllardıń, aǵımlardıń, mekteplerdiń ózgerip, jańalanıwına alıp keliwi.

ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw printsipleri: sotsialistik realizm metodınan sheginiw, realistlik súwretlew printsiplerine ámel etiw, ádebiy protsesste hár qıylı ádebiy aǵımlardıń júzege keliwi (modernizm aǵımınıń kórinisleri, suggestiv lirikanıń belgileri, prozada absurd súwretlewler).

Házirgi ádebiy protsesske tán nızamlılıqlar. Ádebiy protsess hám onıń rawajlanıw nızamlılıqları: ádebiy dástúr hám jańashılıq, ádebiy tásirler hám ádebiy baylanıslar, kórkem awdarma hám ádebiy protsess, ádebiy protsess hám ǵalaba xabarlandırıw quralları (baspasóz, radioesittiriw, televidenie, internet tarmaqları).

Ádebiy dástúr hám jańashılıq. Ádebiy dástúr uzaq waqıtlar dawamında qalıplese, shıǵarmalardıń tematikalarında, ideyalarında, tilinde, syujetlik qurılısında turaqlı dástúrler payda boladı. Al, házirgi ádebiy protsesste kórkem sóz sheberlerimiz milliy ádebiyatımızda qalıplesken kórkemlik dástúrler tiykarında da, sonday-aq dúnya ádebiyatınıń belgili jazıwshılarınıń kórkem súwretlew dástúrlerinen de paydalanıp kórkem shıǵarmalar dóretip atır, jańashılıq (novatorlıq) alıp kelip atır.

Hár qanday ádebiyat basqa ádebiyatlardıń tásirine ushıraydı, kúshli rawajlanǵan ádebiyatlardan úlgi aladı, onıń dástúrlerin ózine beyimlestiredi, qalıplestiredi. Sebebi, dúnyada taza (aralaspasız) tildiń ózi bolmaǵanıday, taza ádebiyattıń ózi joq. *Ádebiy baylanıslar* bolsa, ádebiyattıń túrleniwine, jańlanıwına, kúshli rawajlanıwına sharayat jasaydı. Ádebiy baylanıslar kópshilik jaǵdayda jazıwshılardıń óz-ara qatnasıǵı, ádebiyat háptelikleri, dekadaları hám ádebiy awdarmalar arqalı iske asadı. Ádebiy baylanıslar, ásirese, XX ásirde kúsheydi. Demek, házirgi ádebiy protsesstıń rawajlanıwı da ádebiy tásirler hám ádebiy baylanıslar menen tıǵız baylanıslı.

Kórkem ádebiyattıń rawajlanıwı kórkem awdarmaǵa kóp baylanıslı. Birde bir milliy ádebiyat tek ǵana óziniń shıǵarmaları menen sheklenip qalmaydı. Al, tuwısqan xalıqlar ádebiyatınan, sonday-aq dúnya ádebiyatınan nusqalar awdarıp bayıtıp baradı. Kórkem awdarma ádebiyattı tematikalıq, ideyalıq, syujetlik tamanlardan, sonday-aq janrlar boyınsha, kórkemlew quralları boyınsha rawajlandıradı, bayıtadı.

Kórkem ádebiyattıń rawajlanıwında ǵalaba xabarlandırıw qurallarınıń ornı ayrıqsha. Ásirese, házirgi ádebiy protsesstegi shıǵarmalar, tiykarınan, gazetalarda, jurnallarda, kitaplarda, toplamlarda basılıp, kópshilikke usınıladı. Ádebiy kritika olarǵa óz bahasın berip baradı. Kritika ulıwma kitap oqıwshılardıń, jámiyettiń sotsiallıq talaplarınan, estetikalıq talǵamlarınan kelip shıǵıp shıǵarmalarǵa pikir aytadı, baha beredi. Bul protsess ǵalaba xabarlandırıw quralları arqalı iske asadı. Solay etip, házirgi ádebiy protsesste ǵalaba xabarlandırıw qurallarınıń ornı ayrıqsha.

İlim hám texnikanıń kúshli rawajlangan dáwirinde kórkem shıǵarmalardıń hám ádebiy sinniń *internet tarmaqları* arqalı keń tarqalıw múmkinshiligi tuwıldı. Shet tillerin biletuǵın oqıwshılar dúnyada júz berip atırǵan ádebiy jańalıqlar menen tanısqıw múmkinshiligine iye.

Ǵárezsizlik dáwirindegi kórkem shıǵarmalar. Poeziya, proza hám dramaturgiya. *Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasınıń házirgi ádebiy protsesste bahalanıwı.* Bul boyınsha ádebiy sın maqalalarǵa sholıw.

Ǵárezsizlik dáwiri ádebiyatında poeziyada publitsistikalıq ruwx. Negizinde, poeziyaǵa demokratiyalıq keypiyat, kózqaraslardıń bunnan erterek XX ásirdeń 80-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap kirip keliwi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatında İ.Yusupov, K.Raxmanov, K.Karimov, T.Qabulov, J.İzbasqanov, H.Ayımbetov, N.Tóreshova, S.İbragimov, X.Dáwletnazarov, B.Genjemuratov, M.Jumanazarova, P.Mırzabaeva hám t.b.

qaraqalpaq shayırlarınıń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq izlenisleri. Olardıń lirikalıq shıǵarmalarında jańa mazmunnıń sáwleleniwı. Lirikanıń formalıq túrleniwı.

Ǵárezsizlik dáwirindegi lıro-epikalıq shıǵarmalardıń baslı ózgeshelikleri.
İ.Yusupov, J.İzbasqanov, N.Tóreshova, O.Sátbaev, X.Dáwletnazarov, Á.ótepbergenov, B.Genjemuratov, M.Jumanazarova, A.óteniyazova h.t. basqalardıń poema hám dástan janrındaǵı dóretpeleriniń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq hám formalıq, stillik ózgeshelikleri.

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası boyınsha ádebiy sın pikirlerge sholıw. ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozasınıń tiykarǵı rawajlanıw baǵdarları. Házirgi qaraqalpaq prozasındaǵı ideyalıq-tematikalıq baǵdarlar, janrlıq, formalıq, stillik izlenisler. Kórkem obraz jaratıwdaǵı ózgeshelikler. Házirgi dáwir qaharmanı obrazın jaratıwdaǵı qıyınshılıqlar.

Kishi epikalıq janrlarǵa (ǵúrriń, novella, ocherk h.t.b.) sholıw. Janrlar sistemasındaǵı ózgerisler (ádebiy protsesste fel`eton janrındaǵı shıǵarmalardıń járiyalanbawı). Bunda orın alıp atırǵan jetiskenlik hám kemshiliklerdi anıqlaw. Qaraqalpaq ádebiyatında janrlıq kóp túrliliktiń payda bolıwı. Esse janrınıń rawajlanıwı: ǵúrriń-esse, ocherk-esse, povest`-esse, roman-esselerdiń dóretiliwı. Bunda T.Qayıpbergenov, O.Ábdiraxmanov, Sh.Usnatdinov, S.Bahadırova, K.Smamutov h.t.b. tutqan ornı.

*Povest` janrındaǵı kórkem izleniwshilik.* Usı dáwirdegi povest` janrınıń rawajlanıw tendentsiyaları.

Roman janrınıń ádebiy protsesstegi ornı. ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq romanlarına sholıw. Bul dáwir romanlarına tán ózgeshelikler. Olardıń ádebiy sında bahalanıwı. ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenov, Sh.Seyitov, K.Mámбетov, A.Sadıqov, K.Allambergenov, A.Abdiev,

H.ótemuratova, Q.Mátmuratov, K.Kárimov, M.Nızanovlardıń hám taǵı basqalardıń romanlarına tereń ádebiy talqı.

Ǵárezsizlik dáwirinde baspada járiyalanǵan dramalıq shıǵarmalarǵa sholıw. Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ózine tán ózgeshelikleri. Usı dáwirdegi dramalıq shıǵarmalardıń ideyalıq-tematikalıq baǵdarları hám janrları. K.Raxmanov, Q.Mátmuratov, A.ótaliev, S.Jumaǵulov, M.Nızanov, B.Baymurzaev, A.óteniyazova hám taǵı basqalardıń p`esaları. Olardıń ózine tán jetiskenlik hám kemshilikleri. ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ádebiy sında bahalanıwı.

Házirgi jaslar poeziyası hám prozası. Házirgi qaraqalpaq poeziyasına kirip kelip atırǵan jas qálemkeshlerge ǵamxorlıq. Poeziyaǵa óz hawazına iye talantlı jaslar toparınıń kirip keliwi. Poeziyanıń J.óteniyazov, B.Nurabillaev, P.Dabilov, Z.Qojıqbaeva, N.Tilewova, Sh.Paxratdinova, B.Nurnazarova, A.óteniyazova, R.Ernasheva, G.Tilewniyazova, E.Ízturǵanov, Q.Qosekeev, D.Nurseytov, A.Dármenov hám taǵı basqalardıń qáleminde mazmun hám forma tárepinen jańalanıwı. Jaslar poeziyasındaǵı jetiskenlik hám kemshiliklerdiń ádebiy sında bahalanıw jaǵdayı.

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozasında jańasha kórkemlik izlenisler. Házirgi qaraqalpaq prozasınıń jańasha kórkem-estetikalıq sıpatları. Bul kórkem-estetikalıq sıpatlardıń H.ótemuratova, A.Ábdiev, ó.ótewliev, M.Tawmuratov, Ya.Ájimov, B.Esmurzaev, Sh.Payzullaeva, Z.Bekbergenova, N.Jańabaeva, A.Turekeeva, G.Zayıtova, ǵ.Allamuratov hám taǵı basqalardıń dóretiwshiliginde sáwleleniwi. Jaslar prozasınıń házirgi ádebiy protsesste bahalanıwı.

Búgingi dramaturgiya máseleleri. Teatr hám dramaturgiya. Dramaturgiyanıń ádebiyattıń basqa túrлерinen ózinsheligine ilimiy baha beriw. ǵárezsizlik dáwirindegi teatr hám dramaturgiya. Usı dáwirde saxnalastırılǵan jergilikli avtorlardıń hám awdarma p`esalardıń kórkemlik dárejesin úyreniw.

ǵárezsizlik dáwirindegi dramaturgiyanıń janrları hám onıń ádebiy sında bahalanıwı. Dramaturgiyadaǵı problema hám kemshiliklerdi anıqlaw. Estrada tamashasınıń barısında qoyılatuǵın kishi dramalıq kórinisler: miniatyura, intermediya, «Sawǵa», «Quwnaqlar hám ziyrekler» shou tamashaları.

Ǵárezsizlik dáwirindegi kórkem-estetikalıq ashılıwlar. ǵárezsizlik dáwirindegi proza hám poeziya. ǵárezsizlik dáwirinde T.Qayıpbergenovtıń roman hám esse janrındaǵı qolǵa kirgizgen tabısları. Esse janrınıń ayrıqsha ádebiy qubılıs sıpatında rawajlanıwı (S.Bahadırova, O.Ábdiraxmanov, A.Dáwletmuratov). Sh.Seyitov, A.Sadıqov, K.Raxmanov, K.Allambergenov, A.Ábdiev, T.Xalmuratov, Á.ótepbergenov hám taǵı basqalardıń totalitar jámiyettiń absurd sharayatların súwretlewge baǵıshlangan romanlarınıń payda bolıwı.

Amangeldi Xalmuratov hám Sádırbay İsmaylovlardıń fantastikalıq janrdaǵı dóretpeleri.

Prozada tariyxıy roman dóretiliw tendentsiyasınıń ayrıqsha kórkemlik qubılıs sıpatında sáwleleniwı. S.Bahadırova, H.ótemuratova, Q.Mátmuratov, K.Kárimov h.t.basqalardıń usı janrdaǵı jańalıqları.

Sonday-aq, roman hám povest`lerde tariyxıy tulǵalar hám zamanlaslar obrazın sáwlelendiriwge umtılıwshılıq. S.Bahadırova, H.ótemuratova, Q.Mátmuratov, A.Sultanov, H.Ayımbetov, Sh.Usnatdinov, M.Nızanov h.t.b. prozalıq shıǵarmaları.

Gúrriń janrında G.Esemuratova, Á.Atajanov, K.Smamutov, A.Ábdiev, ó.ótewliev, M.Tawmuratov, H.ótemuratova, G.Zayıtova hám taǵı basqalardıń kórkemlik izlenisleri. ǵárezsizlik dáwirinde novella janrındaǵı kórkemlik izlenisler (A.Sultanov, M.Tawmuratov, H.ótemuratovalardıń dóretiliwshiligi).

ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasında İ.Yusupov, K.Raxmanov, K.Kárimov, J.İzbasqanov, Sh.Ayapov, O.Sátbaev, N.Tóreshova, M.Jumanazarova,

S.İbragimov, B.Genjemuratov h.t. basqalardıń janrlıq, formalıq, stillik izlenisleri. Erkin qosıq hám nasrıy qosıq úlgileriniń rawajlanıwı. Kórkemlik izlenisler nátiyjesinde qaraqalpaq poemasınıń janrlıq kóptúrlilikke iye bolıwı.

ÁDEBIYATLAR:

- 1.Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
- 2.Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel'stvo MGU, 1983
- 3.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
- 4.Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiyy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 5.Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
- 6.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel'stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
7. Pospelova G.N. Problemy istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
8. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
9. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 10.Sarimsaqov B. Badiyylik mezonlari. Toshkent.
- 11.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr.Xronotop. Toshkent , ǵofur ǵulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 12.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.

13. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
14. Járımbetov Q. Ashıq Ziywar. Nókis, Bilim, 1998.
15. Járımbetov Q. Berdaqtıń násiyatları-biziń ruwhiy ǵáziynemiz. Nókis, 1998.

ÁMELIY SHINIĞIWLAR USHIN MATERIALLAR

1-tema: Dúnya ádebiyatı hám onıń filosofiyalıq tiykarları.

Shıǵıs filosofiyası hám onıń Orta Aziya ádebiyatınıń qalıplesiwindegi orni.

Orta Aziya xalıqları sonıń ishinde qaraqalpaq xalıq bay mádeniy dástúrlerge ilimge filosofiyalıq hám jámiyetlik oy pikirge iye. Orta Aziya xalıqlarınıń ilim hám mádeniyatınıń rawajlanıw tariyxı erte dáwirlerge barıp taqaladı. İlimpazlar ásirese filosofiya hám jámiyetlik oy pikir tarawın izertlewshiler kóplegen jumıs islep ózleriniń xalqınıń filosofiyasınıń tariyxın hám jámiyetlik oy pikirlerin izertlep óz xalqınıń ótkendege tariyxın qayta kórip shıǵıp ádil bahaların berdi.

Qaraqalpaq xalqı bay hám óz aldına tán ruwxıy mádeniyatqa iye. Az sanlı japakesh xalıq bir neshshe júz jıllıqlar dawamında posıp, quwǵıńǵa ushirap. Tonawshılıqlardı basınan keshirip, kúshli mámleketlerdiń jábirin shegip keldi. Noǵay dalasınan baslap Túrkestan hám Xorezm oazisine shekem zorabanlar menen ózleriniń ǵárezsizligi, óz aldına mámleket bolıw hám millet sıpatında azatlıqqa erisiwge umtılıp, jasadı. Biraq ƣarǵabay ulınıń kórsetkenindey qaraqalpaq xalqı óziniń ilimiy mádeniyatın óz milliy dástúrlerin usı kúнге shekem joǵaltpay jetkerip keldi. Qaraqalpaq xalqı tárepinen dóretilgen fol`klorda xalıqtıń ásirler dawamında azatlıqtı árman etiwı, rawajlanıwı sonday-aq Watandı súyiwshilik hám demokratiyalıq ideyaları, tań qalarlıq filosofiyalıq oylardı óz ishine aladı. Dúnya belgili, "Qırıq qız", "Sháryar" dástanlarında óziniń joqarı kórkemligi jaǵınan hám tereń ideyası menen xaqıyqatlıqtı joqarı dárejede bere alǵanı menen bahalı.

Xalıq tárepinen awır turmıs jaǵdayında sonday-aq tábiyat ınjılıqları jánede xalıq azatlıq háreketleri dáwirinde payda bolǵan xalıq awız eki dóretpelerinde xalıqtıń sotsiallıq máseleleri, ózin qorshaǵan átirapqa durıs kóz qaras, dúnya tanıw, oylaw hám kóplegen ásirlik xalıqtıń quramalı tariyxın óz ishine aladı. Xalıq awız

eki dóretpeleri, xalıq mádeniyatınıń rawajlanıwına sonday-aq filosofiyalıq hám jámiyetlik oy pikirine óziniń unamlı tásirin tiygizip otırdı. Filosofiya ilimleriniń doktorı K.Qudaybergenovtıń kórsetiwinshe: "V luchshix proizvedeniyax fol`klora so vsej polnotoy proyawilis` stiyxiyno-materialsticheskie, stiyxiyno-diolekticheskie vozzrenie karakalpakskogo stalo kladezem natsional`nie traditsiy, istochnikom poeziy i narodniy mudrosti".<sup>1</sup> Qaraqalpaq xalıqı óz fol`klorın ásirese qaharman-lıq dástanların, terme naqıl hám maqallarıń jaqsı bilgen. Olar xalıqtıń, insannıń qalıplesiwinde úlken rol` oynaǵan. Sol sebepli bolsa kerek, burınǵı waqıtları danalıq, sheshen-lik hám bilimdanlıq adamlardıń óz sózinde xalıq danalıǵın durıs hám orınlı paydalana biliwinde kóringen. Fol`klorlıq dástúrdi óz ishine qamtıǵan xalıq danalıǵı, dóretpelerde óz sáwleleniwın tapqan. Sonlıqtan Berdaq shayırdıń dóretpelerinde jámiyetlik hám filosofiyalıq pikirler XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında úlken orın iyeleydi.

Berdax ǵarǵabay ulı óz kóz-qaraslarınıń qalıplesiwinde úlken rol` oynaǵan kórkem awız-eki xalıq tvorchestvosın júdá jaqsı bilgen. Ol xalıq awızeki dóretywshiliginen úyrengen xalıq danalıǵın óz shıǵarmalarında sheber paydalana alǵan. Sonlıqtan Berdaq dóretywshiligi XIX ásir qaraqalpaq xalıqınıń jámiyetlik hám filosofiyalıq oy-pikirleriniń shıńı bola aldı.

Sonı kórsetip ótiw orınlı Berdaq qánige filosof bolǵan joq. Sonlıqtan onıń arnawlı filosofiyalıq miynetleri hám shıǵarmaları bolmadı. Berdaq soǵan qaramastan qaraqalpaq xalıqınıń ullı oyshıl shayı, bay filosofiyalıq oy-pikir-lerge iye Berdaqtıń dóretpelerine itibar bermey ótiwge bolmaydı da.

XIX ásir Qaraqalpaqstan jaǵdayında da Orta Aziya hám Qazaqstandaǵı sıyaqlı

Xalıq awızeki dóretpeleri hám kórkem ádebiy filosofiyalıq oy pikirlerdi bildire alǵan jalǵız taraw boldı. Bul haqqında rus ádebiyatı sınıshısı A.İ. Pisarev jámiyet, insan, adamlar, sem`ya hám jámiyetlik qatnaslar haqqında kóz aldına

---

¹ К. Кудайбергенов. Мировоззрение Бердаха Н. 1987.

filosofiyanıń ózi joq tek ǵana olardı kórkem shıǵarmalardan ǵana izlew kerek dep kórsetedi¹. Qaraqalpaq kórkem ádebiyatı XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jırawdan baslanadı. Onıń dóretiwshiligi qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik-siyasiy turmısı menen tıǵız baylanısta bolıp, xalıq azatlıq háreketlerin sáwlelendire aldı. Demokrat shayırlar Kúnxoja ásirese, Berdaq óz zamanınıń filosofları sıpatında óz pikirlerin tolıq ayta aldı. Usı jerde polukritik V.G. Belinskiydiń: "Biziń zamanımızdıń shayırları sonıń menen birge oyshıl bolıp ta esaplanadı. Poeziya hám filosofiya bir-birine jat emes. Ol biri-birin bayıtıp baratuǵın hám sonıń menen birge poeziyalıq shıǵarma filosofiyalıq, al filosofiyalıq miynet poeziyalıq shıǵarma bola aladı", - dep kórsetedi².

XIX ásir klassikalıq ádebiyatı miynetkesh xalıqtıń azatlıq hám erkinligin sóz etken demokrat shayırlardıń jámiyetlik-siyasiy hám filosofiyalıq oy-pikirlerin sóz etetuǵın tribunası boldı. Berdaq kórkem sózdiń taratıwshı kúshi menen miynetkesh xalıq turmısına zıyan keltiriwshi jawız feodallarǵa soqqı berdi. Joqarıdaǵı rus ilimpaz-larınıń pikirlerine súyenip filosofiyanı tek ǵana qánige filosoflar rawajlandırıp qoymastan, onı óz dóretpelerinde belgili shayırlar da ózleri bilmegen halda shuǵıllanıp barǵan. Jámiyetti úyreniwshilerdiń ashqan jańalıqları filosofiya- nıń printsipleri qalıplestirse, kórkem ádebiyat ǵayratkerleri-niń oy-pikirleri hám kóz-qarasları da filosofiyanı hám jámiyetlik turmıstı rawajlandırıp baradı.

---

¹ Писарев А.И. Сочинения. Т. I. -М., qott. стр qww.

² Сонда... qoe-бет.

2-tema: Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı estetikalıq qadiriyaqlar. Din hám ádebiyat

Mámlekettiń, xalıqtıń ruwxıy ómirin basqarıwda din úlken rol` oynaǵan waqıtta, turmıstıń shańaraq qatnasıqlarınıń h.t.b normaları hám printsipleri sharayat hám qurannıń qaǵıydalarına boysınǵan islamnıń sheksiz húkimdarlıq jaǵdayında Berdaq iseniwshi adam bolıp qaldı hám bul onıń filosofıyanıń tiykarǵı máselesin sheshiwde óz izin qaldırdı. Orta ásirler dáwirinde birinshi dárejeli haqqında máseleler yamasa pikirlewdiń barlıqqa qatnası haqqındaǵı másele arnawlı xarakterge iye edi. Ol bul jerde dúnya payda bolıwınıń sebebi haqqındaǵı soraw formasındaǵı pikir edi: Dúnya quday tárepinen jaratılǵanba yamasa mángi bar ma?

Pikirlewdiń barlıqqa qatnası haqqındaǵı sorawına dáslepki qaysısı: Rux yaki tábiyat? Bul soraw orta ásirler sxolastikasında áhmiyetli rol` oynap, meshitke qarama-qarsı keskin tús aldı: Dúnya quday tárepinen jaratılǵanba yaki kóp ásirlerden berli payda bolǵanba? Tap usınday formanı Berdaq shıǵarmalarında filosofıyanıń tiykarǵı máselelerin sheshti. Berdaq filosofıyanıń qaysısı baslısı dúnya quday tárepinen jaratılǵanba degen sorawın idealistikalıq túrde sheshedi. Anıǵıraǵı, qudaydı dáslepki jaratıwshı esaplaytuǵın ob`ektiv idealistik pozitiv.

Qurandı dúziwshileri dúnya aqıllı, adam sıpatlı quday tárepinen dóretilgen dep úyretedi. Quranda jazılıwınsha adamnıń májbúriyatı ómirde aktiv qatnasıwda emes, al óliminen keyin keletuǵın ómirge barlıq dıqqatın pikirlerin qarattı.

Feodal intelegentsiyasınıń wákilleri – Mutazilitler, Kadaritler, Javaritler hám Sifatitler bilimin dawam ete otırıp, islamnıń tiykarǵı dogmalarına qarsı gúres alıp bardı. Olar aqıl táreptarı bolıp ilimge pikir erkinligine umtıldı hám islam dinindegi kórsetilgen adam turmısınıń quday tárepinen belgilenetuǵın kórsetpelerin biykarlaydı. Mutazilitler qudaydı dáslepki jaratıwshı sıpatında tán alıp, onıń dúnya hám jámiyettiń rawajlanıw nızamlarına aralasıwın biykarladı. İslam dogmatlarına

qarsı güreste áhmiyetlisi tómendegishe: "Xalif Mamun qurandı jaratılğan dep tán aldı. Bul pikir erkinliginiń triumfına aylandı hám quran jaratılmağan degenler darğa asıp óltirildi. Mutazitler mektebine qarsı ideologı Ashari bolğan mutakalimler qarsı shıqtı. 873-935-jılları Mutakalimler tárepinen islep shıǵılğan kalam bilimi (kalam – arabsha anıq degendi bildiredi: sóz, gáp yaki pikirlew qurandı túsindiriw) baslı orında qudaydıń birew ekenligi haqqında islam dinidegi dogmatınan kelip shıqtı. Olar qudaydı dúnyanıń dáslepki jaratıwshısı dep, dúnya hám adamǵa tuwrıdan-tuwrı qatnasqa iye dep bildi hám dúnyadaǵı barlıq zat: onıń qubılısları adam turmısı aldınan belgilengen boladı hám quran jaratılmağan bolıp, qubılıslar ótmish hám keleshek arasında baylanıs joq olar ótkinshi. Ashariy hám onıń tárepdarları mutazilitizmge jeńiliske alıp keldi hám ol arab filosofiyasında ideya güresi stsenasınan shıǵıp ketti. Oǵan qaramastan mutalitim belgili dárejede feodal jámiyettiń progressif filosofiyanıń aǵımnıń rawajlanıwına óz tásin saqlap qaladı. Bul qurandı erkin túsindiriw tárepdarı bolğan sufizm táliymatında kózge taslanadı. Sufizm arab filosofiyasınıń rawajlanıwına belgili tásir jasadı. Ol aldı menen miynetkesh xalıqtıń feodal dúzimi hám ruwxanıyılıqqa qarsılıǵın bildirdi. Estetizm ideyaların aktiv jámiyetlik ómirdi waz keshiwdi, ishki dúnya menen jasawǵa úgitledi. Sufizmniń filosofiyalıq printsipleri neoplatonizmniń ózine tán ózgeriwini aldı. Keyin ala sufizm fanatikalıq hám mistikalıq ruwxanıyılıq qolında hár qıylı erkin pikirlewlér hám aktiv turmıslıq baslamalarǵa qarsı güreslerde quralǵa, reaksion ideyalıq aǵımǵa aylandı.

Bul reaksion táliymat keyin ala Xoja Axmed Yassawiy hám Suwfi Allayar miyntelerinde rawajlandırılıp, Qaraqalpaqstanda da óz tásin tiygizdi. Sufizm táliymatı Berdax dóretiwshiliginde hesh qanday qattı tásir etpese de shayır ómiriniń sońǵı jıllarında ruwxanıyılıqtıń jámiyetlik pikirlerdiń basımı astında Qaraqum iyshan kelbetindegi pirdi rásmiy túrde qabıl etiwge májbúr edi. Berdax

qudaydı dáslepki jaratıwshı dep biletuǵın edi. Kalam hám sufizmge qarsı ol óziniń "İzler edim" shıǵarmasında dúnyanı tórt zattan turadı degen pikirdi bildiredi:

ótken Arastu Aflatun
Jaratıp ilimniń kántin
Sheshiu ushın pikiri kántin
Men maǵrifat izler edim

Tórt nárese – dúnya tórkini,
Áwel, haq, insan bil bunı,
Bul dúnyanıq joqdur mini,
Baxıt bol dep, izler edim.

Shayırdıń bul pikirleri ayılǵan qatarlarınan Aristotel` (Arastu), Platon (Aflatun) atları aytıp ótilgen qatarları keledi. Bul Berdaqtıń ullı áyyemgi grek filosoflardıń shıǵarmaların oqımasa da basqa derekler arqalı olardıń antik iliminiń rawajlanıwındaǵı roli haqqındaǵı bilimin dálillep onıń keń eruditsiyaǵa iye qaraqalpaq oyshılınıń kóp oqıǵanlıǵınan derek beredi. Materiyanıń tórt elementi haqqındaǵı ideya Berdaqqa Mırza Bedil Shıǵıstıń belgili oyshılınıń miynetleri arqalı kirip keliwi múmkin edi hám ol onıń atın óziniń "İzler edim" shıǵarmasında Aristotel` hám Platonlar haqqında aytıp ótken edi. Shayırdıń aytıwınsha Bedil shıǵarmasın jaqsı úyrenip shıqqan:

Bedil, Áttar Bidayattı,
Tákirarlap atırdım tańdı,
Zaman qıynap tur adamdı,
Hidayattı izler edim.

-dep aytadı Berdaq.

Bedil kóz-qarasınıń belgili izertlewshisi óz IA akademigi İ.M. Muminov Mırza Bedil dúnya jaratılıwında qudaydı dáslepki sebep dep bilse, materiyanı hámme zattıń dáslepki tiykarı dep biletuǵın edi dep atap ótedi.

Kópshilik belgili arab filosofları belgili bolǵanıday áyyemgi grek filosoflarınıń filosofiyalıq miyrasları menen jaqsı tanıs edi. Sonıń ishinde materialistik baǵdardaǵı hám olardıń kópshiligi Aristotel`, Platon, Ptolemey, Pifagor h.t.b. miynetlerin parsı hám arab tillerine awdarıp, olardıń eń quramalı shıǵarmaların belgili kommentatorları edi. Bunda Orta Aziya filosofları hám ilimpazları Farabiy, İbn Sino t.b. áhmiyetli rol` oynaydı. Aristoteldiń filosofiyalıq miyraslarınıń Shıǵıstaǵı izertlewshileri belgili bolǵanıday onıń materialistik tárepine kóbirek dıqqat awdardı. Sonıń ushın da filosofiya tariyxında, Aristotelizmde olar Shıǵıs perifetetizm mekteplerin dúzdi. Shıǵıs perifetetizmne kóbirek tanteizm hám deizm tán edi.

Áyiemgi grek filosofları Fales, Anaksimend, Anaksimandr, Geraklit h.t.b. álemniń tiykarında qanday da bir materiallıq substantsiya jatadı dep, tájiriyebesizlik etip boljaǵan stixiyalıq materialistler edi. Áyiemgi grek stixiyalıq materialistleri tábiyatshılar da edi. Sonıń ushın da olardıń dúnyanıń materiallıq tıp tiykarı haqqındaǵı pikirleri óz zamanınıń tábiyat tanıw tarawındaǵı bilimlerine baylanıslı ekenligi sózsiz. Olardıń dúnyanıń materiallıq tiykarı haqqındaǵı boljamaları diniy negizler shegarasında materiyanı hámme nárseniń tıp tiykarı dep moyınlaǵan Al-Kindi hám Farabi uqsaqan Shıǵıs oyshıllarınıń filosofiyalıq kóz-qaaslarınıń qalıplesiwine belgili tásir jasadı. Orta ásirlerdegi Shıǵıstıń belgili oyshılı, birinshi arab filosofi, entsiklopedist Yakub ibn İshaq Al-Kindi (801-866) tábiyat tiykarı real bar materiya dep túsindi. Al-Kindi áyiemgi İndiyanıń stixiyalıq materialistleri Charvaki-lakayati uqsap materiyanı 4 elementke bólip qaradı: hawa, suw, ot hám jer. Biraq sonı aytıp ótiw kerek, Al-Kindi materiyanı Qudaydıń jalǵızlıǵın tán alǵan formada hám shegarada túsinedi.

Tórt element haqqındaǵı problema ota ásirlerdegi Shıǵısta materiya haqqındaǵı máseleniń ózine tán sheshimi edi, sonıń ushın da oǵan birinshi dárejeli áhmiyet berildi.

Berdaqtıń diniy negizler shegarasında tórt elementti tiykar retinde tán alıwı shayırdıń qatań eskertkenindey, qaraqalpaq oyshılı baslasında Qudaydı tán alǵan, ortodoksallıq İslam ideologiyasına rásmiy húrmetin qádirlegen dep oylawǵa tiykar beredi. Biraq miynetleri menen tanıs bolǵan Shıǵıs oyshıllarınıń panteistlik, ásirese deistlik kóz-qarasları tásiiri astında Berdaq pútkil tábiyat tiykarı tórt elementten turatuǵın materiya dep qabıl etti.

Berdaq Qudaydı dúnyanıń tiykarshısı ekenligine isendire otırıp, biraq ta ortodoksallıq İslamnıń, dúnyadaǵı, jámiyettegi barlıq qubılıslardı aldınnan belgilengen baǵdar boyınsha basqarıwdı, Quday tárepinen jaratılǵan damlardıńsotsiallıq jaǵdayları, hár bir adamnıń ornı hám roli, barlıq jámiyetlik tártipler, adamlardıń búgini, keleshegi, olardıń ómirinde júz beretuǵın barlıq kelispewshilikleri, quwanışları aldınnan belgileniwi hám Qudaydıń ámiri menen júz beriwi haqqındaǵı kalam táliymatınıń maqullawınıń durıslıǵına gúman etedi.

Qurannıń bul tastıyqlawlarına karamastan Berdaq, onıń shıǵarmalarınan belgili bolǵanıay, Qudayǵa jaratıwshı rolin berip, tábiyattıń, adam jámiyetiniń, insan ómiriniń kúndelikli rawajlanıw protsessine aralasıw múmkinshiligin shekleydi. Berdaq erkin háreket haqqındaǵı, insannıń alǵa qoyǵan maqsetin ámelge asırıwda insan háreketiniń usılların, metodların hám ilajların tańlaw erkinligi haqqındaǵı pikirge jol qoyadı. “Aqmaq patsha” dástanında qaharmanlar jawız, aqmaq xanǵa qarsı gúreske Qudaydıń aldın ala belgilewi boyınsha shıqpaydı, Qudaydıń belgili qálewi boyınsha ósh almaydı, al húkimdarlar: xanlar, atalıqlar, biyeler tárepinen ápiwayı halıqtıń ar-namısınıń masqaralanıwları, qattı eziliwleri, xorlanıwlarınan ashınalı ahwaǵa alıp klgeligi sebepli. Berdaqtıń Amangel`di qaxarmanı milliy namıs seziminen Qoqan xanınan ósh aladı. Shayırdıń

jáne bir qaharmanı Ernazar biy milliy azatlıq ushın óz halqın Xiywa xanına qarsı gúrske shaqıradı. Al Quranda bolsa hámme nárese Qudaydın buyırığı menen júz beredi, xanlar, patshalar onıń jerdegi orınbasarları bolıp, ol tárepinen belgilengen aktlerdi adamlar ústinen ámelge asıradı. Uyat sóz aytıw, xanlarǵa, patshalarǵa hám olardıń adamlarına narazılıq bildiriwquran tárepinen qadaǵan etiledi hám Quday tárepinen jazalanadı. Jábir kórgen, ezilgen halıqtı óliminen soń arǵı dúnyada jánnette jasawdı wáde etip, únsiz shıdamlılıqqa, ayrılıqlarǵa, turmıstıń barlıq qıyınshılıqoarın sabılı basınan keshiriwge shaqıratuǵın İslam ideologiyasına qarama qarsı Berdaq óziniń "Halıq ushın" qosıǵında jábir shekken halıq massasın halıq baxtıń dushpanları menen batıl, mawasasız gúresiw ideyası menen taysalmay tatıyqlap qurallantıradı. Shayır Quran tastıyqlawların jalǵan dep, abroyın tógedi, Quday adamlarǵa jaqsı táǵdirdi ádil bólistirip, ol halıq músiybetlerine hámiyshe ádil deydi.

Shayır "Quday Erkin" tómendegishe mısqıllaydı:

Dushpanlardı bul zamanda zor ettiń
Sol sebepli bizdeylerdi qor ettiń
İyshanlardıń birazlarınurı ettiń
ónıń zardapları zıyan xalıq ushın.

solay etip, oyshıl “ Bizge Allanıń jazǵaninan basqa hesh qashan, hesh nárese duwshar bolmaydı” degen ideya ayılǵan Qurannıń tiykarǵı tutqan ornın toqtatadı. Qurannıń tutqan bul ornına qarama qarsı qaraqalpaq oyshılınıń tómendegı sózleri kóterińki jańlap, dabıl qaǵadı: Quday da patsha da halıqqa baxıt, erkinlik bere almaydı, al halıqtıń ózi óz gúresiwi menen olarǵa erisedi. Bul ideyalar shayırdıń joqarıda keltirilgen qatarlarında qızıl sabaq penen ótkerilgen.

İslam ideologiyası adam sanasında tómenдеgi ideyanı tárbiyalaydı: eger kimde kim Qudaydan qırqıp, haqıyqıy musulman bolıp, Qurannıń barlıq wásiyatların orınlap júrse, Quday óziniń nahaqtan qapa etilgen benelerine kelip, qapalawshısın jazalaydı hám óz bendesin baxıtlı etedi. İslam ideologiyasınıń bul versisiniń jalǵanlıǵı Berdaqtıń “Járdem ber” qosıǵında kúshli kórkemlilik hám sheberlik penen, halıq massasınıń sotsiallıq turmısınıń konkret faktleri menen áshkara etiledi. Onda shayır “aspandaǵı, jerдеgi hám olardıń arasındaǵı, jegdiń astındaǵı barlıq nársе qaraslı” (Quran, 20 súre, 5 ayat) hám “Eger de ol qanday da bir isti sheshse, oǵan : “Bolsın” deydi hám boladı” (Quran, 19 súre, 36 ayat).

Bársheni yaratqan qádir qudayım
Berseń bul bendege haqlıq jolın ber
İgri júrsem artar meniń gúnayım
Bul qálbime tuurılıqtıń nurın ber

Pálek gárdishinen etsem hikayat
Tıńlaǵanǵa hásirektli bir hikayat
Jábri-japam bolıp tur biynihayat
Zibanıma ádalatlıq húkmin ber

Ázel ámri bilan dúńlyǵa keldim
Kádir bolıp jaqsı-jamandı bildim
Qayǵı-álem bilan baurımdı tildim
Qutılayın bul dúńyanıń

Berdaqtıń Qudayǵa bunday múrajáti İslam tárepdarları aldında shayırdı aqlaǵanday bolıp, onıń Allanıń járdemine umtılwshılıǵın kórsetedi, shayır İslam atalarınıń násiyxatlarına qulaq salıp, awır demlerde jaratqannıń ullılıǵın “umıtpaytuǵınlıǵın” kórsetedi. Haqıyqatında bolsa joqarıda keltirilgen qatarlardan

belgili bolqanınday, oyshil ózinshe “ hámmesi Qudayǵa baylanıslı” degen İslam dogmaların mısquıllaydı. Halıq turmısı jaǵdaylarınıń konkret máselelerinde shayır Quday tábiyattıń hám jámiyettıń kúndelikli rawajlanıw protsessine, hátte adam ómirine de aralasadı degen tastıyqlawlardı biykar etedi.

Berdaqtıń joqarıda kelitirilgen qosıqları ullı tájik-parsı oyshılı Omar Xayyamnıń belgili rubaiıları menen únles:

Haqtaǵala bergil mádet
Jaman halda turmız júdep
Hesh bolmadı maqset-murat
Halımız qıyın pana ber

Berdaqtıń “Pana ber” shıǵarmasında keltirilgen pikirler eretikalıq mazmun kórsetip, kalam dogmaların keń massanıń aldında áshkara etedi. Sebebi belgili bolǵanınday óziniń erkin pikirleri hám Berdaqtıń shıǵarmalarına uqsáǵan shıǵarmaları ushın Omar Xayyam óz dáwirinde molla-ishanlar tárepinen qatań quwdalawshılıqlarǵa ushıradı. Orta ásirlerdegi XIII ásir avtorı al-Kifti aytqanınday: “Erkin pikirlewshiniń dańqı Xayyamǵa ólim qáwipin tuwdırdı. Bul sonshama keskin sezile edi, háte ol ózin isenimzislikte ayıplawshı rásmiy negizlerden dushpanlardı ayırıw ushın Mekkege barıwǵa májbúr boldı.” İslam dininiń ayırım jaǵdayların ótkir masqaralaytuǵın óziniń eretikalıq sózleri ushın Berdaq ta hámiyshe quwǵınshılıqlarǵa, ruwxanıylar tárepinen shayırǵa jámiyetshilik aldında “haqıyqıy musulmanshılıq jolınan shıqqan adam” degen sózlerdi jabıstırıw háreketlerine duwshar boldı, hám bul haqqında ol óziniń “Bolǵan emes”, “Kórindi”, “Zamanda” h.t.b. qosıqlarında aytıp ótedi.

Bul dúnya tartıldı-álamat boldı
Kórmedi dumannan móhminler joldı
Bizden burın neshshe zamanlar boldı

ótken dúnya bir pul shelli kórindi

Bul dúnyada sen jumba qara kózińdi

Zulmatları auir tartar ózińdi

Pátiuasız eúteúr zalım sózińdi

Zaman maǵan zindan kibi kórindi

Dáwir haqqında, mınlaǵan jábir kórgen adamlardıń turmısı haqqındaǵı haqıyqat sózler húkimdarlarǵa, ásirese jámiyet aǵzaların bay hám jarlılarǵa bóliwdi qollap-quwatlaǵan ruwxanıylarǵa jaqpaytuǵın edi. Mútájlikten ezilgen adamlardıń atınan ashshı haqıyqattı sóylegenler quwdalawshılıqqa ushırap, ózin ózi tuta bilmewshilikte ayıplandı. Bunda mollalardıń sózleri umıtılıp, pátiwasız dep esaplanar edi.

Ayırım izertlewshiler Berdaqtıń qosıqlarında diniy tiykarlardı kórip, onıń benelerine shın sıyınıwlar arqalı kirip kelip, awırın jeńilletetuǵın Allanıń ullılıǵına isenimin kórsetedi. Bunday pikirge kele tura, olar sonı názerden qashıradı, Berdaq jasap ótken dáwirde halıq massasınıń qarsılıqları, narazılıqları kóbinese diniy formalarda da aytılar edi.

Onıń İslam dogmalarınıń jaǵdayların mısquıllaytuǵın eretikalıq pikirleri, jangá batatuǵın basqı sózleri feodal-klerikalıq ideologiyasınıń húkimdarlıq dáwirinde Berdaq zamanındaǵı jámiyettiń ideyalıq turmısına sózsiz márt, áhmiyetke ılayıq pozitsiya bolıp tabıladı.

Berdaqtıń progressiv filosofiyalıq kóz-qarasları stixiyalıq materializm elementlerine iye bolıp, óz zamanınıń sotsiallıq jaǵdayın, feodal-patriarxallıq jámiyettiń sotsiallıq-siyasiy hám huqıqiy tártipleri sınaǵa alınıp, shayırdıń shıǵarmalarınan jay alǵan. Quday tárepinen belgilengen táǵdir haqqındaǵı İslam táliymatına qarama-qarsı ol miynetkesh halıqtıń awır turmıslıq jaǵdayların haqıqatlıqtan kelip shıǵıp túsindiredi. Shayır "Bolǵan emes", "Jaz keler me",

"Kórindi", "Zamanda", "Salıq" h.t.b. qosıqlarında miynetkesh halıqtıń jarlı, ashınarlı jaǵdayınıń ayıbın xanlardan, baylardan, feodallardan h.t.b. diyxanlardı eziwshilerden kóredi.

Ádalat joq begi patsha xanlarda
Keuilli bolmaydı ǵárip-insanda
Bizler shıqqan bul opasız zamanda
Hár-biri kózime jalǵan kórindi

Dúnyası qurısın qazan urǵanday
Jasaullar nayza alıp turǵanday
Qara basqa aqır zaman tuuǵanday
Zaman maǵan aqır zaman kórindi

Berdaqtıń adamlardıń sotsiallıq turmısındaǵı teńsizlik, quwdalangán jaǵdaylardıń, húkimdarlardıń ashkóliginiń hám jawızlıǵınıń sebeplerin izlewi oyshıldı pútkilley jámiyettegi bar bolǵan klasslıq ózgeshelikti, jámiyet aǵzalarınıń arasında materiallıq baylıqlar teńsiz bólistirilgenin túsiniwge jaqınlastıradı. Shayır bunda jarlı adamlar ushın qamaqxana, tuman, tártipsizlik dep, óz zamanın ayıplaydı. Jaz keler me qosıǵında jarlılardıń keleshekтеgi ómirin arzuw etedi, onıń kirip keliwine qattı isenip, oǵan sol zamannan qapa bolǵan adamlardı shaqıradı.

Berdaqtıń jámiyettegi klasslıq ózgeshelikti túsiniwi, baylar hám jarlılardıń máplerin qarama-qarsı qoyıwı, jámiyettegi sotsiallıq ádalatsızlıqtı sınaǵa alıwı adamlardı klasslarǵa bóliniwın, olardıń materiallıq, siyasiy talaplarınıń qarama-qarsılıǵın jasıratuǵın İslam dogmalarına awır soqqı boldı.

Ádebiyatlar

1. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vissshaya shkola»; 1983, SS.4-22
2. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel'stvo MGU, 1983
3. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vissshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
4. Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
5. Falsafa. Entsiklopedik lugat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.

3-tema: Ájiniyaz, Berdaq, Abay, Maqtımqulı dóretiwshiliginiń filosofiyalıq tiykarları

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında XVIII-XIX ásirlerdegi túrkmen shayırlarınıń belgili dárejede izleri bar. Maqtımqulıdan baslap Kemine, Seyidiy, Zeliniy, Mollanepes, Sheydayı, gárjiniyaz sıyaqlı ullı shayırlarda XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikleri Qúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqlar jaqsı bilgen, olardıń qosıq kurıw úlgilerinen, tematikalıq, ideyalıq baǵdarlarınan paydalangan. Ásirese, Ájiniyaz shayır túrkmen klassikleriniń úlgilerinen ónimli paydalandı. Mısalı, ol Sheydayınıń "Gúl-Sanawbar" dástanındaǵı "Yoq meniń" redifli murabbasına eliklen "Yoq meniń" qosıǵın jazǵan. Túrkmen shayırı Mollanepestiń "Beri kel" qosıǵı menen qaraqalpaq shayırı Ájiniyazdıń "Beri kel" qosıqları arasında hám tematikalıq, hám ideyalıq, hám kórkemlik jaqınlıqlar bar. Bular ekewi de muxammes janrında jazılǵan. Salıstıramız.

Mollanepeste:

*Sańa túshti názerim, súygili janan, beri kel,
Shashı musik iyisli jupar, sunbili rayxan beri kel,
Gúl beden, gúlgin reń, tonı-zárenshan, beri kel,
Ál yanaq kirpigi oq, olma zenehden, beri kel,
Janıńa sadaqa bolay, beri kel, áy jan, beri kel.*

Ájiniyazda:

*Álpim-alıp, naz etip, hákelni taqqan, beri kel,
Be-buralıp, saz etip, qashını qaqqan, beri kel,
Te-tutashlıq ot kibi, qıya baqqan, beri kel,
Se-sána aytıp tilidiń pallar aqqan, beri kel.
Jim janımdı órteyip, otlarǵa yaqqan, beri kel.*

Mısalıdan kórinip turǵanıday Ájiniyaz óz muxammesin arab álipbesi tártibinde jazadı. Eki shayırdıń da muxammeslerinde ıshkı-muhabbat teması jırlanadı, eki muxammeste de lirikalıq qaharman romantikalıq jananǵa ideal gózzalǵa óz muhabbatın baǵısh etedi, Ájiniyaz da, Mollanepes te muhabbatı insanǵa tán sezim, hasıl qásiyet sıpatında ulıǵlaydı. Sonıń ushın da Mollanepesti "ıshqı lirikasınıń patshası", dep, Ájiniyazdı "muhabbat jırshısı" dep ataydı.

Mollanepestiń "Oyan" ("Zohira-Tayır" dástanında) Ájiniyazdıń "Oyan" muxammeslerinde de, usınday, tematikalıq hám poetikalıq jaqınlıqlardı kóriwge boladı. Salıstıramız.

Mollanepeste:

ǵarq olun ǵafeatda etma, nazlı dildarım, oyan,
Aǵzı ǵunsha, diyshlari dur, zulım zunnarım, oyan,
Bulbili-zarıń gelipdir, xusni ruxsarım, oyan,
Al yanaqda kákilli-ausunchı shamarım, oyan,
Biz gezende álmudam uyquda, bimarım, oyan,

Ájiniyazda:

Nıskı sháb keldim qashıǵa, nazlı jananım oyan,
Shash-shıraǵ yaqtım bashıǵa, nuwrı ánwarım, oyan,
Kózlerimniń ráwshanı, ol máhiytabanım oyan,
Yolında zar áylagan, áy misli afganım, oyan,
Men seniń keldim qashıǵa, ráhim etip janım, oyan.

Qániyge ádebiyatshılardıń (mısalı, f.i.d. Q.Bayniyazovtıń, f.i.d. A.Murtazaevtıń) tastıyıqlawı boyınsha bul muxammeslerdiń teması, qosıq ólshemi, quwnaq hám uyqaslar biri-birine uqsan menen, hár qaysısı óz aldına bólek original dóretpе bolıp tabıladı.³

---

³ Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкіс, "Қарақалпақстан", 1977, 48-бет

Molanepesiniň hám Ajiniyazdiniň “Oyan” muxammeslerinde tiykarinan erotikalıq tema sóz boladı. Eki muxammestede lirikalıq qaharman tün yarımında wádeliniň yarınıň janına urlanıp kelip, oyan dep jalınıp turadı. Lirikalıq qaharmanniň is-háreketi, yaǵnıy tünde urlanıp qızdini úyine kiriwi qosıqlardı birinshi márte oqıǵanda biy ádeplik bolıp kórinedi. Biraq bul epizod hám qaraqalpaqlarda hám túrkmenlerde burınnan bar úrp ádetler menen tıǵız baylanıslı. Eki xalıqta da burınǵı zamanlarda atastırılǵan qızdı uzatılar aldında biraz erkinlikke shıǵarıp, ata-anası oǵan óz aldına otaw tigip berip, atastırılǵanı menen ushırasıp turıwǵa múmkinshilik bergen. Jigit tünde qız jatırǵan ońasha úydiň esigin tırnap, qızdı sıbırlanıp shaqırıp, oyata almay búlinip qaladı. Bunday da qız kóbinese jigittiň oǵan bolǵan ıqlasın, ıshqı-muhabbatın sınap kóriw ushın qattı uyqılaǵan bolıp, esikti bilqastan ashpay jatadı.

Türkmen shayırları menen qaraqalpaq shayırlarınıň tematikalıq, ideyalıq hám kórkemlik jaqınlıqları tuwralı, sonıń ishinde Molanepes poeziyası mısasında keńirek aytıwǵa boladı. Mısalı, Molanepes penen Ajiniyaz jaqınlıǵın olardıń baslı tematikalıq baǵdarınan kóriwge boladı. Eki shayırdini poeziyasınıń baslı tematikası tómendegiler: sotsiallıq temadaǵı lirika, aqıl-násiyat yamasa didaktikalıq temadaǵı lirika hám sewgi-muhabbat temasındaǵı lirika. Solay etip, qaraqalpaq poeziyası menen türkmen poeziyasınıń bunday ideyalıq-tematikalıq, janrlıq hám ulıwma poetikalıq jaqınlıqların qalay dálillew múmkin? Menińshe bunday jaqınlıqlarǵa tómendegi faktorlar tiykar bola aladı:

-Eń birinshiden, túrkemenler menen qaraqalpaqlardıń, etnikalıq jaqınlıǵı, yaǵnıy genetikalıq jaqınlıq. Bunday jaqınlıqlar eki xalıqtıń dúnya tanımında, sırtqı ortalıqqa, yaǵnıy ob`ektiv dúnyaǵa estetikalıq qatnaslarında kórinedi.

Ekinshiden, XVIII-XIX ásirlerdegi türkmen hám qaraqalpaq shayırları jasaǵan hám dóretiwshilik etken tariyxıy -jámiyetlik, siyasiy hám mádeniy sháriyatlardıń birdey bolǵanlıǵı: olardıń bir mámleket quramında (Xiywa

quramında) tar siyasiy jámiyetlik hám dúziminde jasawı uqsas sotsiallıq teńsizlikte bastan keshiriwi, kórkem-estetikalıq kóz-qaraslardıń jaqınlıǵı h.t.b.

Úshinshiden, túrkmen baǵshılarınıń qaraqalpaq awıllarına tez-tez kelip turıwları. Olardıń repertuarında xalıq dástanları menen birge Maqtımqulınıń, Seyidiyniń, Andalibtiń, Sheydayınıń, Molanepestiń qosıqları menen dástanları bolǵan. Sonday-aq qaraqalpaq baqsılarınıń túrkmenler arasına barıp qosıqlar aytıwı eki xalıqtıń qosıq, muzika mádeniyatınıń hám poeziyasınıń jaqınlasıwına sebepshi bolǵan.

Qaraqalpaq hám túrkmen ádebiyatlarınıń baylanısların úyreniw boyınsha bir qatar jumıslar bar. Mısalı, f.i.d. K.Qurambayevtiń, f.i.k. P.Allambergenovanıń arnawlı dissertatsiyalıq jumısların atap ótiwge boladı. Sonday-aq Qaraqalpaqstan xalıq shayırı İ.Yusupov, f.i.d. A.Murtazaev, f.i.d. K.Mámбетov, f.i.d. Q.Bayniyazovlar bul temaǵa ózleriniń bir qatar jumıslarında dıqqat awdardı. Degen menen bul jumıslardıń kópshiliginde túrkmen-qaraqalpaq ádebiyatlarınıń ayırım tárepleri ǵana sáwlelengen. Bul ádebiyatlardıń jaqınlıǵınıń joqarıdaǵı keltirilgen faktorların, sebeplerin ashıw keshiktirilmeytuǵın wazıypalardan bolıp tur.

ÁDEBIYATLAR:

1. Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
2. Pospelova G.N. Problemy istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
3. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
4. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000

5. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
6. Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
7. Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif.Janr.Xronotop. Toshkent , g'ofur gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonı ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
8. Jarimbetov Q. XIX asir qaraqalpaq lirikasını janrlıq qasıyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
9. Jarimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.

4-tema: Estetikaliq ideal hám intellektual qaharman máseleleriniń milliy hám batıs tallawlar

Ádebiyattıń milliy ózgesheligi kútá úlken, sheshimi qıyın hám tereń ilimiy-teoriyalıq tayarlıq penen jantasıwdı talap etetuǵın quramalı máselelerden bolıp tabıladı. Sonlıqtan biz bul maqalamızda ádebiyattıń milliy ózgesheligi máselesiniń tek ayırım táreplerin hám belgilerin XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı mısasında qarastırıp kórmekshimiz.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń milliy ózgesheligi máselesin monografiyalıq kólemde sáwlelendiriw háreketi boldı. [1] Biraq bul temadaǵı monografiyanı sátlı jumıslar qatarına qosıw qıyın. Sebebi milliy ádebiyattıń baslı belgilerinen bolǵan milliy ruwxtıń, milliy xarakterdiń, milliy ideyalardıń sáwleleniwi, qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa túrkiy ádebiyatlardan (ózbek, qazaq, túrkmen ádebiyatlarınnan) milliy ózgeshelikleri menen ajırılıwı, basqa túrkiy ádebiyatlardıǵa qosılmaytuǵın milliy kórkemlik dástúrleri sıyaqlı ózek máseleler bul jumısta ilimiy-teoriyalıq tiykarda ashıp berilmegen. Sonlıqtan bul monografiya tuwralı baspasózde hár qıylı sın pikirler aytıldı. [2]

Kórkem ádebiyattıń milliy ózgesheligi (milliyliǵı) degen túsinik milliy ádebiyatlardıń payda bolıwı menen júzege keledi. Milliy ádebiyatlar bolsa jámiyettiń tariyxıy rawajlanıwınıń keyingi basqıshlarında payda boladı. Basqasha aytqanda milliylik belgili bir geografıyalıq shegaralarına, ekonomikalıq, tariyxıy hám ruwxıy rawajlanıwdıń ulıwmalılıǵına iye, sonday-aq qalıplesken ortaқ ideologiyaǵa, úrip-ádetlerge, dástúrlerge, ortaқ xarakterge, ortaқ ádebiy tilge iye xalıqtıń (millettiń) ádebiyatında sáwlelenedi. Demek, milletlerdiń qalıplesiwi menen belgili bir millettiń ruwxıy dúnyasın, arızw-ármanların, ekonomikalıq máplerin, tariyxıy sharayatların, psixologiyasın, xarakterin milliy ádebiy tilde sáwlelendiretuǵın milliy ádebiyat payda boladı.

Áyyemgi hám Orta ásir dáwirlerindeki ádebiyatlar milliy ádebiyatlar emes, al regional yamasa zonalıq ádebiyatlar bolıp esaplanadı. Mısalı, antik ádebiyat- bul áyyemgi Gretsiya hám Rim ádebiyatı, musılman yamasa arab ádebiyatı – arab tilinde jazılğan orta ásirlerdegi musılman xalıqları ádebiyatı, eski túrkiy ádebiyat orta ásirlik túrkiy xalıqlar ádebiyatı h.t.b. Bul ádebiyatlarda milliy belgiler anıq kórinbeydi, jergilikli kolorit bayqalmaydı. Mısalı, Nawayınıń «Farhad hám Shiyrin» dástanınıń bas qaharmanı Farhad ulıwma insanıylıq máseleler dógeresinde pikirleydi, oğan milliy sana-sezim tán emes. Bul jaǵday orta ásir jazıwshılarınıń kemshiligi emes, al orta ásirlik tariyxıy-mádeniy sharayatlardıń hám kórkem-estetikalıq talaplardıń kórinisi bolıp tabıladı.

Oraylıq Aziya xalıqlarınıń ruwxıy-estetikalıq talapların qandırıp kelgen burınǵı bir pútin túrkiy ádebiyat XVII-XVIII-XIX ásirlerde óz aldına xalıqlıq belgilerge iye bolıp ketken bir qatar túrkiy xalıqlardıń ruwxıy talaplarına tolıq juwap bere almaydı. Bul xalıqlar jańa tariyxıy sharayatlardıǵa baylanıslı ádebiyatta kóbirek jergilikli kolorittiń, yaǵnıy jańa qalıplesip kiyatırǵan xalıqtıń sana-seziminiń, ruwxıy dúnyasınıń sáwleleniwın kúseydi. Nátiyjede joqarıda kórsetilgen dáwir ishinde milliy sana-sezimlerdi, milliy ruwxıy dúnyanı, milliy xarakterdi kórkem sáwlelendiretuǵın ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaq ádebiyatları júzege keledi. Xalıq ásirler dawamında milliy belgilerdi qalıplestirip bolǵannan soń ǵana onıń milliy ádebiyatı payda boldı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında onıń milliyliǵın támiyinleytuǵın bir qatar belgilerdi bayqaw múmkin. Birinshiden, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında usı halıq jasap turǵan geografıyalıq maydandıń ózgeshelikleri sáwlelenedi. Mısalı, Kúnxojanıń «Jaylawım», Ájiniyazdıń «Bozataw», «Ellerim bardı», «Bardur», «Barma eken?» «Qız Meńesh penen aytıs», Berdaqtıń «Aydos baba», «Ernazar biy», «Shejire», óteshtiń «ótti dúnyadan» shıǵarmalarında ádebiy qaharman qaraqalpaq xalqınıń jasaytuǵın hám tıǵız qatnasatuǵın qońsılas Xorezm, Buxara, Qazaq jerleri shegaralarında oylaydı, ruwxıy sezimlerin bildiredi usı

shegaralarda háreket etedi, súwretlengen waqıyalar usı shegaralarda bolıp ótedi. Jergilikli kolorittin bunday ayqınlasqan túrin regional` ádebiyatlardan tabıw qıyın.

Usı milliy geografıyalıq maydanda sol xalıqtın tariyxıy, ekonomikalıq, sotsiallıq, ruwxıy turmısı rawajlanadı. Bul turmıs ádebiyattın tematikasına, ideyalıq baǵdarlarına, obrazlar sistemasına tásir etedi. Bul tásirde XIX ásir qaraqalpaq shayırlarının kóplegen qosıqlarında bayqawǵa boladı. Mısalı: Kúnxojanıń "Kún qayda", "Yaranlar", "Shopanlar", "Oraqshılar", Berdaqtıń "Zamanda", "Bıyıl", "Salıq", "Jaz kelerme?", "Qaramas", "Jaqsıraq", "Qashan rahatlanadursań", Ájiniyazdıń "Kerek", "Násiyhat" qosıqlarında, "Qız meńesh penen aytıs"ında qaraqalpaq xalqının sotsiallıq turmısı, tariyxıy ekonomikalıq jaǵdayları anıq sáwlelenedi.

Bul shayırlardıń ádebiy qaharmanları tiykarınan qaraqalpaq xalqının wákilleri bolıp, usı xalıqtın arız-ármanların, tileklerin, xarakterin ózlerinde jámleydi. Olardıń oy-pikiri, sana-sezimleri, ulıwma ruwxıy dúnyası usı xalıqtın sotsiallıq ádalatlıq, milliy azatlıq, milliy rawajlanıw ideyaları menen tıǵız baylanıslı. Buǵan Berdaqtıń "Shejire", "Amangeldi", "Aydos baba", "Ernazar biy" dástanları misal bola aladı. Álbette, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarının shıǵarmaları tek jergilikli tematika, milliy ideyalar shegarasında sheklenip qaldı desek, bul XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatın bir jaqlama túsingenlik bolar edi. Qaraqalpaq shayırları óz shıǵarmalarında dúnya ádebiyatına tán ómir hám ólim, quda hám adam, tariyx hám jámiyet, muhabbat, didaktika temaların, ulıwma insanıyılıq ideyaların milliy ádebiyat aynasında sáwlelendirdi. Demek, ádebiyattın milliyliǵı tek jergilikli tematika hám ideyalar menen sheklenip qalmaydı eken. Ádebiyattın milliyliǵı jóninde ullı rus jazıwshısı N.V. Gogol'dıń (1809-1852) A.S. Pushkin misalında aytqan pikiri házirde jaramlı: «Haqıyqıy milliylik tek sarapandı (ruslardıń milliy kiyimin-Q.J.) súwretlewden ibarat emes, al halıqtın ruwxın beriwden ibarat. Jazıwshı hátteki pútkilley basqa dúnyanı súwretlegende de óz milliyliǵın saqlap qalıwı múmkin. Sebebi basqa dúnyaǵa ol milliy sezimler menen, óz xalqının kózleri menen qaraydı».[3]

Ádebiyattıń milliyliǵı usı ádebiyattıń iyesi bolǵan xalıqtıń etnografiyalıq belgileriniń (úrp-ádetleriniń, dástúrleriniń , kostyum yamasa xojalıq buyımlarınıń), sonday-aq milliy xarakteriniń sáwleleniwi menen de belgilenedi. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında bunday belgiler kúta keń sáwlelengen. Ásirese, Berdaqtıń kóplegen qosıqlarında, "Shejire" dástanında, Ájiniyazdıń "Ellerim bardı", "Bardur", "Qız Meńesh penen aytıs" shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń etnografiyalıq ózgesheligi keń túrde berilgen. Mısalı:

Jigiti biziń eldiń bolar ǵoshshaq,
Bellinde tillá qamar, altın pıshaq,
Mingeni arǵımaq at, moynı quwday,
Ústinde aq baslı er bası shoshaq,
Basında altın júwen, qos siynement,
Kóylekshesiniń shashaǵı qushaq-qushaq.

Yamasa:

Qolında shını kese, shını sháynek,
İshedi qantlı shaydı qara suwday.
Basında jipek túrme, shayı jegde,
Qızları biziń eldiń, mine, sonday.

(Ájiniyazdıń "Qız Meńesh penen aytısı")

Mısalda ádebiyattıń milliyliǵı atributlarınıń biri bolǵan etnografiyalıq elementlerdiń pútin bir kompleksi berilgen.

Joqarıda eslep ótilgendey kórkem shıǵarmada milliy xarakterdiń sáwleleniwi ádebiyattıń milliyliǵın támiyinleytuǵın belgilerden bolıp tabıladı. Xalıqtıń

kópshilik bólegine yamasa barlıq sotsiallıq qatlamlarına tán psixologiyalıq belgiler, úrp-ádetler, dástúrlar, oylaw, pikirlew, házil-dálkek ózgesheligi, turmıs tárizi, minez-qulıq uqsaslıǵı, ómir ushın gúresiw usılları, xalıq qádrیاتlarına qatnası h.t.b. tutas milliy xarakterdi quraydı. Mısalı, qız balanı húrmetlew, onı xalıqtıń ar-namısı menen baylanıstırıw, onıń namısın qádirlew, qorǵaw qaraqalpaq xalqınıń xarakterli milliy belgilerinen bolıp esaplanadı. Mine, usınday milliy belgi Berdaqtıń "Amangeldi" dástanında jarqın sáwlelengen. XVIII ásirdegi Qoqan xanlıǵına qarashlı qaraqalpaqlardıń sárdarı Asan atalıq xannıń háremın sulıw qızlar menen toltırıw ushın islenetuǵın ilajlardıń biri "qız salıǵın" tólewden bas tartadı.

Qaraqalpaq bermes qızın,
Hámmesi de meniń qozım,
Tiydirmespen tiride ózim,
Dep Asan er Qoqan keldi.

Dástanda Asan atalıq epikalıq qaharman sıpatında qaraqalpaq xalqınıń qızdı qádirlew, onı ar-namıs dep biliw sıyaqlı xarakterli qásiyetin ózinde jámleydi hám qaraqalpaq xalqınıń milliy xarakteriniń belgili bir táreplerin sáwlelendiredi.

Al Ájiniyazdıń bir qatar qosıqlarında qaraqalpaq xalqınıń aq kónil, tuwrı sózli, haqıyqatshıl, miymandos minezi milliy xarakter sıpatında jırlanadı.

ótirikti ras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan,
Namáhremdi hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

("Ellerim bardı")

Ádebiyattıń milliyliginiń baslı belgileriniń biri bul ádebiyattıń belgili bir milliy tilde jaratılıwı bolıp tabıladı. Sebebi ózbekstan Prezidenti İ.A.Karimovtıń durıs kórsetkenindey «ózligin añlaw, milliy sana-sezimlerdiń hám ideologiyaniń sáwleleniwi, áwladlar arasındaǵı ruwxıy baylanıslar til arqalı iske asırıladı».[4] "Ádebiyat - bul sóz óneri, sonlıqtan milliy tildiń ózgeshelikleri ádebiyattıń milliyliginiń tikkeley kórinisi bolıp tabıladı. Milliy tildiń leksikalıq baylıǵı shıǵarmanıń súwretlew printsiplerinde hám tillik sıpatlarında kórinedi, milliy tildiń sintaksisi proza menen qosıqtıń intonatsiyalıq ózgesheliklerin belgileydi, sózlerdiń fonetikalıq qurılısı shıǵarmanıń seslik ózinsheligin támiyinleydi". [5] Biraq kórkem ádebiyattıń milliy tillerde jazılıwı tariyxtıń sońǵı dáwirleriniń jemisi. Áiyemgi dáwirde hám orta ásirler dáwiriniń dáslepki basqışlarında ádebiyat milliy tillerde emes, al belgili bir regionnıń xalıqları paydalanatuǵın ortaq jazba ádebiy tilde jaratılǵan. Aytayıq, orta ásirlik dáwirde Batis Evropa xalıqları ádebiyatı latin tilinde, Shıǵıs hám Qubla Evropa xalıqları ádebiyatı eski slavyan tilinde, al Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatı eski túrkiy (eski ózbek) tilinde jaratılǵan. Al sońınan bul regionlardıń xalıqları milliy belgilerdi iyelew barısında regionlıq bir pútin ádebiyatlar milliy máplerge, milliy sana-sezimlerge tiykarlanǵan, milliy kórkemlik talaplarǵa súyengen, milliy tillerde jazılǵan ádebiyatlarǵa bóline baslaydı. Mısalı, latin tilindegi ádebiyat frantsuz, ital`yan, ispan, nemets ádebiyatları, slavyan tilindegi ádebiyat rus, ukrain, belarus, polyak, bolgar ádebiyatları, eski túrkiy ádebiyat ózbek, uyǵur, qazaq, qaraqalpaq, túrkmen, qırǵız ádebiyatları bolıp bólinedi hám usı atalǵan milliy ádebiy tillerde jazılatuǵın boladı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń jámiyetlik, sotsiallıq, filosofiyalıq, kórkem – estetikalıq kózqarasları qaraqalpaq xalqınıń milliy idealları, arızw-ármanları, jámiyetlik, estetikalıq idealları tiykarında qalıplesti hám olardı óz shıǵarmalarında kórkem sáwlelendirdi. Qaraqalpaq shayırları eski túrkiy ádebiy

tildiń normaların qayta islep, keń xalıqtıń sóylew tiline jaqınlastırdı. Qaraqalpaq sóylew tili hám jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwi menen rawajlanıwı tariyxın, tuwısqan túrkiy tiller menen baylanısların, qatnasların tariyxıy salıstırmalı metod penen tereń izertlegen kórnekli tilshi alım, professor D. Nasırov bul tuwralı tómendegishe juwmaqqa keledi: "Klassik shayırlardıń (XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń- Q. J.) shıǵarmaları qaraqalpaq xalıqınıń keń qatlamına túsiniikli xalıqtıń sóylew tilinde jaratılǵan. Klassikler shıǵarmalarınıń tilinde sol dáwirdegi jazba-kitabıy tilge tán sózlerdi ushıratıwǵa boladı. Sebebi olar sawatlı, bilimli adamlar edi. Sonlıqtan olar óz shıǵarmalarında Shıǵıs ádebiyatı klassikleri Nawayınıń, Fizuliydiń, Maqtımqulınıń jetiskenliklerin keń paydalandı. Bul jóninen Berdaqtıń, ásirese Ájiniyazdıń dóretpeleri, ózgeshelenip turadı.

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarında eski ózbek jazba kitabıy tiline tán sózler, grammatikalıq formalar bolǵan menen olardıń tili qaraqalpaq xalıqınıń sóylew tiliniń puqta ıslǵan hám qalıplesken formasın beredi. Sonlıqtan qaraqalpaq sóylew hám ádebiy tilin jaratıwda hám qalıplestiriwde klassik shayırlardıń xızmeti ullı».[6]

Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń tariyxın, onıń ulıwma túrkiyden bólinip shıǵıw protsessin puqta úyrengen tilshi alım, akademik H. Hamidov ta XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiy tili ulıwma Orta Aziyalıq túrkiyden óziniń quramında qaraqalpaq tili elementleriniń basımlıǵı menen ajıralatuǵının, awız eki sóylew tili menen jazba ádebiy tildi klassik shayırlar óz dóretiwshiliginde qosa paydalanıp, kóplegen túsiniksiz kitabıy sózlerdi ádebiy tilden shıǵarıp taslaǵanın, al bir qatarların qaldırǵanın hám ádebiy tildiń jetiskenliklerin paydalanıw menen birge qaraqalpaq xalıqınıń awızeki sóylew tiline tiykarlangan milliy ádebiy tildi qalıplestirgenin bay materiallar tiykarında kórsetip beredi. [7]

Arzıw áyler kónlimiz óz ywrtımızǵa bargalı,
Yarıw-doslar hám qádirdan bilán birǵa yúrgeli,

Ráhim áyle patshahım, elge jetker sen meni,
Ya iláhim, elimdi kórer kúnler barma eken?

(Ájiniyaz. "Barma eken")

Qosıqta lirik qaharmannıń jat ellerde júrgende óz watanın, el-xalqın ańsap saǵınısh sezimleri biylegen halatı janlı qaraqalpaq xalıq tilin hám kitabıy (eski túrkiy) tildiń fonetikalıq, leksikalıq elementlerin paydalanıw arqalı sheberlik penen berilgen.

Biraq mına jaǵdaydı da este tutıw kerek: dúnyada til kóp (shama menen úsh mıńǵa jaqın), biraq olardıń hámmesinde milliy ádebiyatlar jaratıla bermeydi, al sanawlı tillerde ǵana milliy ádebiyatlar jazıladı. Ayırım tillerde bir neshe milliy ádebiyatlar jaratılıwı múmkin. Mısalı, inglis tilinde Angliya, Amerika ádebiyatları, ispan tilinde İspaniya, Kuba, Chili, Boliviya, Kolumbiya ádebiyatları, arab tilinde Mısır (Egipet), Siriya, Aljir ádebiyatları jazıladı. Biraq olar tek Angliya, İspaniya, Saud Arabiyası ádebiyatları emes, al hár qaysısı óz aldına milliy ádebiyat, yaǵnıy jazıwshılar milliy ruwxtı, milliy xarakterdi, milliy ideyalardı inglis, ispan, arab tillerinde kórkem sáwlelendiredi. Demek, milliy til kórkem ádebiyattıń milliyliğiniń baslı atributlarınıń biri desek boladı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń milliyliğin támiyinleytuǵın faktorlardıń jáne biri bul usı dáwir ádebiyatınıń milliy kórkem dástúrlerdi iyelewi bolıp tabıladı. Basqasha aytqanda shıǵıs ádebiyatınan ózlestirilgen janlardıń, obrazlardıń, kórkemlew qurallarınıń milliy tús alıwı, eski túrkiy ádebiy tildiń fonetikalıq, leksikalıq elementleriniń qaraqalpaqshalasıwı, qosıq qurılısındaǵı ózgerisler h.t.b. bolıp tabıladı. Biraq bular úlken máseleler bolǵanlıqtan olardı arnawlı jumislarda óz aldına qarastırǵan durıs boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22

2. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel`stvo MGU, 1983
3. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
4. Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiyy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
5. Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.

5-tema: Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq printsipleri

Jobası:

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı filosofiya hám estetika. Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń filosofiyalıq-estetikalıq printsipleri. Qaraqalpaq ádebiyatında modernizm máselelerin anıqlap biliwi hám ámeliy protsesste qollana biliwi kerek.

ÁDEBIYATLAR

- 1.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel'stvo vtoroe. Pod redaktsiy Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
- 2.Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
- 3.Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
- 4.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000
- 5.Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 6.Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
- 7.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif.Janr.Xronotop. Toshkent , ğofur ğulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 8.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
- 9.Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
- 10.Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodı i vidı. Sobr.soch. v trex tomax Tom 2. M. 1948.

ÓZ BETINSHE JUMÍS TAPSÍRMALARÍ

1. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası tuwralı sholıw formasında jazılğan miynet.
2. D.Esebaevtıń «Tıshqan tesigi mın teńge», A.Aqnazarovtıń «Janaybat», Á.Atajanovtıń «órmekshiniń awı» povest`leriniń janrlıq qásiyetleri.
3. M.Nızanovtıń «Aqıret uyqısı» povestiniń janrlıq-stil`lik ózgeshelikleri.
4. Ğárezsizlik dáwirindegi kórkem realistlik povest`ler.
5. Prozalıq shıǵarmalarında, ásirese, povest`lerinde ğárezsizlik dáwiriniń múmkinshiliklerinen ónimli paydalanıp, quwdalaw temasın, totalitar jámiyettegi ádilsizliklerdi, insan táǵdiriniń ayanıshlı jaǵdayların, zorlıq-zombılıq, nemquraydılıq hám t.b máselelerdi súwretlegen jazıwshı.
6. Ádebiyatshılar (P.Nurjanov, A.Ábdiev) tárepinen realizm metodı «qálibine» túspegen shıǵarma sıpatında bahalangán shıǵarma.
7. S.İsmaylov dóretiwshliiginde jiyi ushırasatuǵın janr.
8. M.Nızanovtıń «Aqıret uyqısı» (Nókis, 2009) povesti tuwralı ádebiy sın pikirler bildirgenler.
9. «Aqshagúl» povestiniń janrlıq ózgesheligi.
10. Xorlangán, adamlar tárepinen biyshara halǵa keltirilgen tábiyat, Aral teńiziniń simvolı sıpatında júzege shıqqan mifologiyalıq obraz – ğarrı obrazı súwretlengen shıǵarma.
11. ó.ótewliev «Teńizdiń jini» povestiniń problematikası.
12. Sh.Seyitovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K.Raxmanovtıń «Aqıbet», A.Ábdievtıń «Jin-jıırıqlar uyası», T.Xalmuratovtıń «Qırıq buwın» romanlarınıń keń qollanılğan súwretlew usılı.
13. Házirgi dáwirde tubalawshılıq dáwiri temasına arnalğan romanlar.

14. Quwdalawğa ushırağan hám biyemezgil kóz jumğan el azamatı A.Dosnazarovtıń kórkem obrazı qaraqalpaq ádebiyatında birinshi mártebe keń epikalıq jobada ashıp bergен shıǵarma hám onıń avtorı.
15. Fantastikalıq povest`lerge misallar.
16. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» dóretpesine «Áyyemgi Túrstan ádebiyatında birinshi roman-esse, XX ásir túrkiy ádebiyatında bolsa, dáslepki nama» dep joqarı baha bergен ózbekstan xalıq jazıwshısı.
17. T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyaǵa atama xatlar» dóretpesiniń janrlıq qásiyeti.
8. T. Qayıpbergenovtıń «Qálbimniń qamusı» dóretpesiniń janrlıq qásiyetleri.
19. T.Qayıpbergenovtıń tuwısqan túrkiy tilles xalıqlardıń eski tariyxın, ótmishin qayta qaraw, olardıń awızbirshiligin qayta tiklew, ruwxiy jaqınlıǵın belgilew h.t.b. máseleler ortaǵa qoyǵan shıǵarması.
20. X.Dáwletnazarovtıń «Álwidaǵ, muhabbat. Xosh qal, jaslıǵım» poemasınıń janrlıq ózgesheligi.
21. ǵárezsizlik dáwirinde İ.Yusupovtıń «Watan topıraǵı» poemasına ideya-tematikalıq jaqtan únles shıǵarma.
22. Belgili shayır İzbasar Fazılovtıń ómir tariyxı, dóretiliwshilik jolı haqqında jazılǵan «Jigirma toǵız jastan eliw jasqa shekem tyur`mada» atlı essenıń avtorı.
23. YuNESKO xalıqaralıq shólkeminiń sıylıǵına miyasar bolǵan dóretpе.
24. M.Nızanovtıń «Aqshagúl» povesti súwretlenetuǵın waqıyalar.
25. Tubalawshılıq dáwiriniń ashshı haqıyqatlıǵın ashıqtan-ashıq súwretlep beriwi menen ádebiyatımızda «úlken shawqım»ǵa sebepshi bolǵan dóretpе.
26. Tubalawshılıq dáwiriniń teńsizlikleri, nızamsızlıqları menen gúresiwge bel baylaǵan Jalǵas hám Jumabaylar qaysı shıǵarmalardıń qaharmanları.
27. «Júrek gallaktikası» romanınıń avtorın hám janrlıq qásiyetleri.
28. Ápiwayı awıl balasınan is bilermen, el basshısı dárejesine shekem ósip jetilissen Lepesbay obrazı ǵárezsizlik dáwirinde dóretilgen shıǵarma.

29. Turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵın súwretleytuǵın «Qayta qurıwdıń balalarına», «Ashıq sóz», «Dialektika», «Korabl'ler qoyımshılıǵındaǵı eles» sıyaqlı lirikalıq shıǵarmalarınń avtorı.
30. ózbek ádebiyatshısı Ázim Suyun tárepinen «Sońǵı dáwirde watan haqqında jazılǵan eń jaqsı shıǵarma boldı» dep bahalangán poema.
31. XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı repressiyada óz watanın májbúriy tárk etken watanlaslarımız obrazı súwretlengen dóretpе.
32. Ádebiyattanıw iliminde «epifaniya» termini menen júritiletuǵın qosıq forması.
33. X.Dáwletnazarovtıń «Álwidaǵ, muhabbat. Xosh qal, jaslıǵım» dep atalatuǵın lirikalıq toplamındaǵı qosıqlardıń janrlıq, formalıq, ideya-tematikalıq ózgeshelikleri.
34. İ.Yusupovtıń «Hár kimniń óz zamanı bar» (2004) dep atalatuǵın qosıqlar toplamındaǵı qosıqlardıń janrlıq qásiyetleri.

ASSİMENT TAPSIRMALARI

1. «Bul kitaptıń mazmunın hám makqsetin jamanlardan sır tutıw ushın ondaǵı ráwiyatlar haywanatlar hám quslar tilinen beriledi». Gáp qaysı estelik haqqında?

- A) «Totinama»
- V) «Maxabxarata»
- S*) «Qalila hám Dimna»
- D) «Qabusnama»

2. Omar Xayyam ... ádebiyatınıń eń kornekli wákili?

- A*) Parsı-tájik
- V) Túrkiy
- S) Hind.
- D) Arab

3) «İlim jolında shopan sıyaqlı qıraǵı bolıń. Biraq ilimdi ráwayatqa aylandırıwshı bolmań» Berilgen qatarlar qaysı shıǵarmadan úzindi?

- A) «Baxıtqa baslawshı bilim»
- B) «Haqıyqatlar sıylıǵı»
- S) «Qabusnama»
- D*) «Hádis»

4. Nizamiy Ganjaviy, Hısraw, Dexlaviyden keyin shıǵıs ádibiyatında «Hamsa» (bes dástan) jazǵan talant iyesin durus kórsetiń?

- A) O.Hayyam

- B) H.Sheraziy
- S) Á.Jámiy
- D) A.Bayxaqiy

5. «Totinama» shıǵarmasın izertlewshi alım?

- A) Malaev
- B) Tolstov
- S) Karazin
- D*) D.İamudovskiy

6. Eger óner bilgin kelse úyren álbette jasında

Jas mingen soń aqıl toqtar ne qalada basında. Qosıq qatarları kimge tiyisli?

- A) H.Sheraziy
- B) Sadiy Sheraziy
- S*) Á.Jámiy
- D) O.Hayyam

7. «XI ásirde jazılǵan didaktikalıq shıǵarma. Biraq bul didaktika qurı násiyatgóylikten ǵana ibarat emes» Berilgen sózler qaysı estelikke tiyisli?

- A) «Baxıtqa baslawshı bilim»
- B) «Haqıyqatlar sıylıǵı»
- S) «Qabusnama»
- D*) «Hádis»

8. Rabǵuziydin «Qıssa-sul Rabǵuziy» shıǵarması.....

- A) Estetikalıq táliymatlardı óz ishine aladı
- B) Mámleketliktiń ishki hám sırtqı siyasatına arnalǵan
- S*) Diniy túsinikler tiykarında jazılǵan
- D) Haywanatlar dúnyasına arnalǵan

10 Qosıq teoriyasına baylanıslı "Mezon-ul-avzon" miynetiniń avtorı?

- A) Fizuliy
- V) Beruniy
- * S) Nauayı
- D) Farabiy

11. Belgisiz dáwirlerdi, qıyalıy waqıyalardı emes, al dál tariyxıy jaǵdaylardı sáwlelendiretugin kórkem metod kaysı ?

- A) Romantizm
- V) Sentimentalizm
- S) Klassitsizm
- *D) Realizm

12 Kórkem metodtıń qaysı túrinde kórkem shıǵarmalardı joqarı hám tómengi janrlarǵa bólip qarau talap etiledi?

- A) Realizm
- V) Romantizm
- *S) Klassitsizm
- D) Sentimentalizm

13. "Jaqsı tilshiden jaqsı adebiyatshı shıǵadı" Kimnin pikiri?

A) Belinskiy

* V) İzzat Sultan

S) A.Nauayı

D) Babur

14. Klassitsizm adebiyatındaǵı tiykargı birlikler kaysılar?

A) Uakıt

V) Orın.

S) Xareket

*D) A,V,S

15. Berdaq miyrasların, izertlew, jıynaw boyınsha arnawlı ekspeditsiyalar neshinshi jıllardan baslap shólkemlestirildi?

*A) 1920-30-jıllardan

B) 1930-40-jıllardan

S) 1940-50-jıllardan

D) 1960-jıllardan

16. 1970-jılları, Berdaq shıǵarmaların izertlew boyınsha qaysı ilimpaz belsendilik kórsetti?

A) A.Murtazaev, Q.Bayniyazov, J. Máwlenov

*V) N.Japaqov, H.Xamidov, A.Karimov

S) J.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov, Q.Ayımbetov

D) Q.Ayımbetov, M.Nurmuxammedov, N.Dáwqaraev

17. Berdaqtıń táriyip janındaǵı qosıqların kórsetiń?

- A) «Bermedi», «Maǵan ber», «Kim aytar»
- B) «Ber endi», «Kim aytar», «Aydos biy»
- S) «Rawshan», «Bolmadı», «Meniń»

18. Berdaqtıń lirikasındaǵı eń ónimli sáwlelengen temalar?

- A) tariyxıylıq
- B) insan psixologizmi
- S) Hayal-qızlar teması
- *D) Sotsiallıq tema

19. Berdaqtıń qaysı atamadaǵı qosıqları sotsiallıq teńsizliktiń jarqın úlgisi bolıp esaplanadı?

- *A) «Jalıq», «Búlbil», «Zamanda», «Oylanba»
- B) «Oylanba», «Aqıbet»,
- S) «Qaramas», «Jas tilegi», «Bıyıl», «Jaqsıraq»
- D) «Yardish», «Zamanda», «Bilgeysiz»

20. Berdaq lirikasınıń poetikasın anıqlawda qanday kórkem-estetikalıq dáreklerdi kóremiz.

- A) milliy folklor
- B) Milliy folklor hám jıraw-shayırlar miyrası
- S) Shıǵıs poeziyası
- *D) Juwaplardıń barlıǵı durıs

21. Berdaqtıń qaysı qosıqlarında shayırdıń turmıs tájiriybesi ulıwma tariyxtan alǵan tásirleri onıń jeke dúnyaǵa kóz-qarası jeke pozitsiyasına sińdirilip beriledi.

A) «Ízler edim», «Bolǵan emes»

B) «Nadan bolma», «ómirim»

S) «Dáwrán», «Pana ber»

D) «Jaqsıraq», «Gárdish»

22. Berdaq qaysı qosıqlarında dúnyanıń kelip shıǵıwı onıń materiallıq tiykarları haqqında islam filosofiyasına súyenip pikir júritkenligi bayqaladı?

A) «Ízler edim», «ómirim», «Búlbil», «Aqıbet»

B) «ómirim», «Ízler edim», «Bolǵan emes», «Maǵan ber»

S) «Jalıq», «Zamanda», «Bolǵan emes», «Oylanba»

D) «Qaramas», «Ízler edim», «Aqıbet», «Búlbil»

23. Berdaqtıń «Amangeldi», «Ernazarbiy», «Aydos baba» sıyaqlı shıǵarmalarında qanday dástúr kózge taslanadı?

A) folklorlıq dástúr

B) shıǵıs dástansılıǵı dástúri

S) jırawshılıq

D) anıq juwap berilmegen

24. «Aqıl adam sózler ertpes izine,
Shóp salmas yarınıń hárgiz kózine,
Baqmas námáhremniń hasla júzine,
Solar xızmet eter bárha xalıq ushın»

Joqarıdağı Berdaqtıń «Xalıq ushın» qosıǵın qaysı janrdağı lirika úlgisi sıpatında qaraymız?

- A) Filosofiyalıq
- *B) Didaktikalıq
- S) Patriotlıq
- D) Puvlitsistikalıq

25. «*Armansız oynayın, súyip qushayın*

Maǵan dúnya jánnetiniń hıtın ber»

Joqarıdağı «Maǵan ber» qosıǵında Berdaq qanday kórkem súwretlew qurallarınan paydalanǵan?

- A) allegoriya
- B) metonimiya
- S) metafora
- D) epitet

26. «*Adamzattıń shın suńqarı,*

Jazıp esitseń Muwsanıń,»

«Muwsa baqsı» qosıǵında paydalanılǵan kórkem súwretlew quralın tabıń?

- A) sinexdoxa
- B) metonimiya
- S) metafora
- D) epitet

27. Berdaq dóretiwshiligine arnap jazılǵan 1993-jılı baspadan shıqqan «Berdaq shıǵarmalarındaǵı zamanagóylik hám sheberlik» atlı miynet kim tárepinen jazılǵan?

- A) İ.Saǵıytov
- B) N.Dáwqaraev
- S) A.Murtazaev
- D) Á.Paxratdinov

28. 50-jıllardaǵı, Berdaqtanıw iliminiń úlgisi sıpatında biz qaysı shıǵarmanı kórsete alamız?

- A) Á.Paxratdinov «Berdaq shayır tvorchestvosınıń jıynalıw, basıp shıǵarılıw, izertleniw tariyxı»
- B) İ.Saǵıytov «Sahra búlbili»
- *S) N.Dáwqaraev «Berdaq shayır»
- D) K.Xudaybergenov «Mirovo zrene Berdaxa»

29. Berdaq shayırdıń yumor-satiralıq qosıqları berilgen qatardı kórsetiń?

- A) «Xojam», «Ádil qalmaq», «Qıynalma», «Toyda»
- B) «Bileseń be?» «Tegis qaytqan», «Sıqmar eken», «Bizge»
- S) «Megzer», «Máhrem», «Kerimberdi», «Qus»
- *D) juwaplardıń bári durıs.

30. Berdaqtıń ómirbayanı ózinin qaysı qosıǵında tolıq sáwlelengen?

- A. Bulbil
- *V. ómirim

S.Balam

D.Jaksıraq

31.Berdaq 6ziniń kıynalğanların kaysı kosıǵında aytkan?

A.İzler edim

*V.Omirim

S.Muxabbat

D.Bilmedim

32. Berdak kay jerge jerlengen

*A.Moynak

V.Xojeli

S.Tortkul

D.Kuyikkala

33.Bul duńya duńya bolǵalı

Patsha adil bolǵan emes

Bul katarlar kaysı kosık katarına tiyisli

A.Omirim

*V.Bolǵan emes

S.Balam

D.Shejire

34.Berdaktın kosık kurılısı.

A.aaab

V.abab

*S.A xam V

D.duris juuap jok

35.Berdaktın kaysı kosıqları onın lirikasının shını dep ataldı?

A.Bulbil, Balam

V.Bilmedim, Omirim

*S.Xalık ushın, Jaksırak

D.Ogizim, salık

36.Berdak kaysı kosıgında balalardı adep-ikramlılıkka uyreledi?

A.Xalık ushın

V.Adepnama

S.Balalar

*D.Balam

37.Berdaktın shın atı

A.Berdibay

V.Berdiaxmet

*S.Berdimurat

D.Berdibek

38.Akılı kamil, ilimi zor,

Bilimli el bolmaydı xor. Kaysı kosıktan?

*A.İzler edim

V.Bolgan emes

S.Balam

D.Nakılım

39..Berdaktın kaysı kızı onın jolın dauam ettirdi?

*A.Xurliman

V.Ayımxañ

S.Xurlika

D.Naxlıxañ

40.Jaksı adam soz mangisin anlaydı

Jaman adam pasık sozdi tınlaydı Kaysı kosıktan?

A.Balam

V,Omirim

S.Xalık ushın

*D.Nasiyatım

41.Shejire neshinshi jılı jazılğan?

A.1884

*V.1894

S.1896

D.1898

42.Berdaktın kaysı kosıgında xayal-kızlardın auır turmısı suuretlengen?

A.Ne ushın

*V.Kelin

S.Kordim

D.Xayallır

43."Akmak patsha" shıgarmasının bas kaxarmanları?

A.Gulzar, Gulayım, Minayım

*V.Guljan, Gulim, Zariu

S.Gulzira, Gulsanem, Gulim

D.Gulim, Nazlıxan, Gulayım

44.Berdak shıgarmaların jıynagan kornekli alımlar

A.N.daukaraev, Amatekeev, İ.Babajanov

V.Sh.Orazımbetov, D.Najimov, R.Abbazov

S.N.Daukaraev, K.ayımbetov, İ.Daniyarov

*D.N.Daukaraev, Sh.Xojaniyazov, İ.Sagitov

51. Gul boldım, gul jaynamadım ,

Oyshıl boldım, oynamadım ,

Bulbil boldım, sayramadım ,

Xadise az bolgan emes.

Kanday uykas?

A) Birgelkili uykas xam shalıs uykas.

V) Shalıs uykas

*S) İshki uykas xam birgelki uykas.

D) Seslik uykas

52 Syujetten tıskarı elementler kaysı?

A) Kul`minatsiya , prolog

*V) Lirikalık sheginis, epilog

- S) Uaqıya sheshimi, portret
- D) Ekspozitsiya, uakıtın baslanıı.

53 Jamiyetlik xam turmıs temasındaǵı oy-pikirlerdi emotsional (tasirli) sezimler arkalı beretugin janr?

- A) İntim lirika
- V) Peyzajlık lirika
- * S) Meditativlik lirika
- D) 1 xam 2

54. "Jaqsı tilshiden jaqsı adebiyatshı shıǵadı" Kimnin pikiri?

- A) Belinskiy *
- V) İzzat Sultan
- S) A.Nauayı
- D) Babur

55 Zánǵige zánǵi qaǵıstı,
Zánǵiden shıqqan otlardan,
ǵawdanlı kóller alıstı.

- A) Epitet
- V) Litota
- S) Metafora
- *D) Giperbola

56. Qaysıları troplar?

- A) Jargon
- V) Epitet
- S) Metonimiya
- * D). V xam S

57 Estetikalik kategoriyalar

- A) Gózzalik kategoriyasi
- V) Kaxarmanlik kategoriyasi
- S) Jerkenishlilik kategoriyasi
- *D) Barligi duris.

58 Monolog.....

- A) Obrazlardin ishki tolghanislarin ashıp beredi
- * V) Qaharman psixologizmin tereń ashıp beredi
- S) Tek dramada qollaniladi.
- D) Dialogtin xizmetin atqara aladi

59 óz uaqtida dúnya barine jeter,

    Insan pakır azga kanaat eter,

        Dúnya bolgan sayın nápsi degen iyt,

        Shinjirin julqılap qutırıp keter

        Qosıqtı forması boyınsha anıklań

- A) Murabba
- *V) Rubayı
- S) gázzel
- D) Muxammes

60 Shıǵarmada personaj.....

A) Ekinshi darejeli kaharman

V) Shıǵarmanıń ishinde waqıyalarǵa qatnasıwshı qaharmanlardıń bir ayrıqsha toparı

*S) Shıǵarmanın ishinde uakiyalarga katnasıushı barlık kaxarmanlar

D) A xam V

61. Adebıy shıǵarmada kaday da belgili bir ideya menen berilip, teren sugarılu-bul....

A) İdeya

V) Gumanizm

S) Lirizm.

*D) Pafos

62. Klassitsizm adebiyatındaǵı tiykargı birlikler kaysılar?

A) Uakit

V) Orın.

S) Xareket

*D) A,V,S

63. Estetikalık katigoriyalardıń negizi.....

A) Turmıs uakiyaları

V) Persanaj xareketi

*S) Estetikalık sezimler

D) Avtor ideyası

64. Korkem adebiyattın basıp otken tariyxıy jolı.

A) Mifologiya

V) Fol`klor

S) Jazba adebiyattın rauajlanııı

*D) Barlıgı durıs

65. Epostın ishki boliniıı

A) Dastanlar, poemalar

V) Mif, anızlar, ertek

S) Tımsal, roman, povest`

*D) A,V,S

66. Dramanın tiykargı turleri

A) Tragediya

V) Komediya

S) Drama

*D)A,V,S

67 Kosıkta dauıssız seslerdin jiyi kaytalanııı

A) Apostrofa

V) Anafora

S) Epifora

*D) Alliteratsiya

68 Sinkretikalık kórkem óner.

- A) Muzika menen korkem sozdin birikpesi
- V) Korkem soz muzika atkarushılık stili
- S) Korkem soz doretu xam bayanlap beriu
- *D) Muzika , korkem soz, atkarushılık oneri.

69 Keshki ingirde urıklıktan ,

Bir top torgay uship ketti ,

Senin kız bolgan shagin ,

Yadlarımā tusip ketti .

dep baslanatugin İ.Yusupovtin kosıgında kishkene syujet bar. Ol...

A) Lirikalık kaxarman xarakterinin rauajlanıu jolın korsetedi

V) Ol uakiyanı xam lirikalık kaxarmannın isxareketlerin, sezimlerin izbe-iz korsetedi.

*S) Lirikalık kaxarmannın ishki sezimlerin oyatıu ushın xızmet etedi.

D) Bul shıgarmada uakiya (syujet) ishki sezimler menen ten rauajlanadı xam liro-epikalık kasiyetlerdi payda etedi.

70. Durıs juwaptı belgileń

A) "Makar`ya sulıw" shıgarması poeziya tili menen jazılğan

V) "Qaraqalpaq qızı" shıgarması proza tili menen jazılğan

S) "Makar`ya sulıw" shıgarması poeziya janrında jazılğan

*D) A hám V juwapları durıs

71. Berdaqtıń "Altı qız" shıgarmasında altı qızdıń hám Qosımbet tazdıń ólimi

A) Tragediyalıq jaǵday, sebebi kóplegen adamlar jaqınlarınan ayırılıp, ornı tolmas joǵaltıwǵa ushıraydı, júrekleri qayǵı-ǵamǵa toladı.

V) Dramatizmge tolı jaǵday, sebebi waqıya keskinlesip, shiyelenisip baradı hám apatshılıq penen tamamlanadı.

S) Waqıyanı romantikalıq súwretlew bolıp tabıladı, sebebi personajlar ob`ektiv sharayatlardıǵa baǵınbaydı, real-sotsiallıq jaǵdaylar esapqa alınbaydı.

*D) Durıs juwap joq.

72. Durıs juwaptı tabıń.

A) Lakonizm-grek tilinen alınǵan. Tiykarlanıw. Kórkemlew qurallarınan sheber paydalanıw.

V) Lakonizm-latın tilinen alınǵan. Iqshamlılıq. Pikirlerdi az sóz benen jvynaqlap beriw.

S) Lakonizm-nemis tilinen alınǵan. Anıqlıq. Kórkem shıǵarmada avtor baslı bir máselege kúshli áhmiyet berip, shıǵarmanıń tiykarǵı ózegi etip kórsetiw.

*D) Lakonizm-grek tilinen alınǵan. Pikirlew. Kútá qısqa, ıqshamlılıq penen keń pikirdi beriw.

73 Espe qumǵa ermek bolıp kómilgen,

Essiz paraxodlar, keter, barjalar,

Palubalar qumnan zorǵa kóringen,

Kayutaǵa kirgen samal zar jılar.

Lirikanıń qaysı túri ekenin anıqlań,

*A) Peyzaj

V) Táriyp

S) Elegiya

D) Muxammes

74 Sánemler qolında **tillá saz** edim

Háwijge keltirer janan bolmadı,

Tuǵrımında talpınǵan **alǵır baz** edim,

Qálpe-sayadlarım maman bolmadı.

Troptıń qaysı túri?

A) Teńew

V) Epitet

*S) Metafora

D) Metonimiya

75 Liro-dramalıq shıǵarmalardıń qásiyetleri qanday?

A) Lirikalıq qaharmannıń ishki sezimleri

V) Lirikalıq qaharmannıń oy-pikirleri

S) Lirikalıq qaharmannıń saxnaǵa tán qásiyetleri

*D) A,V,S

76 Tımsal janrınıń qásiyetlerin belgileń

A) Allegoriyalıq usıl menen súwretlew

V) Syujet hám personajlar

S) Simvolikalıq usıl menen súwretlew

*D) A,V,S

77. Akmakka xamdam bolsan kalmas **ar-uyat**,

Sol ushın Xayamnan tınla nasiyxat,

Akmaklardın bergen **bal'zam** suuinan,
Akıllının bergen **zaxari** ziyat.
Leksikalık kuramı boyınsha anıklan.

- A) Sinonim
- V) Omonim
- S) Dianlentizm
- *D) Antonim

78. Oylanbasak arman jaman,
Gureskende darman jaman,
Nadan bolma aman-aman,
Jakın juuıktı bilgeysiz.
Kosıktın janrlık belgisin anıklan.

- A) Tariyp
- V) Anıklık
- *S) Akıl-nasiyat
- D) Elegiya

79. **Balent shın** tarların ansasa tarlan,
Talmas kanatları kokte shark urar,
Kayda baglar, **gozzal tauis** tarangan,
Kayda kaldı kokte suzgen minarlar.
Suuretleu kurallarının kaysı turi kollanılgan?

- *A) Epitet
- V) Metafora
- S) Metonimiya
- D) Teneu

80. Ush kunlik urista ol suuretshini (Askardı)

Bir satkın dostının komegi menen,

Jaradar kuyinde kolga tusirdim

Jaurına tanba basıp kıynadım,

Xam de tanrı biyzar Prometeydey,

Obrazdın kaday turleri paydalanılğan?

A) Mifologiyalık

V) Anızlık

S) Realistlik

*D) A,V,S

81. Tomendegilerdin kaysısı maktau janrına tiyisli?

A) Tarip

V) Bayazlar

S) Odalar

*D) A,V,S

82. Korkem formanın kuramboleklere kaysılar?

A) Syujet

V) Kompazitsiya

S) Janrlar

*D) A,V,S

83 Korkem shıgarmada dauirdin ozine tan bolgan ulıumalık, ortak belgilerin ozine jamlegen obraz....

A) Individual.

*V) Tiplik

S) Epikalik.

D) Dramalik.

84 Onseri bel menen **siyseri** ketpen,
Jantak dasteletip, tomar geuletken.
Kegeyli, Esimjap, Xanjap, Kızketken,
Talay kazıulardın boldın beldarı

A) İstorizm

V) Lakonizm

S) Dialektizm.

*D) Arxaizm

85 Kosık katarlarının belgili bir juumaklangan, tamamlangan oy-pikirdi yamasa sezimlerdi beretugin toparı ne dep ataladı?

A) Irgak

V) Uykas

*S) Bant

D) Olshem

86 **Paxta** dese kuyash jaynap shıgadı,
Paxta dese suular sholge agadı.

A) Alliteratsiya

V) Apostrofa

*S) Anafora

D) Epifora

87. Korkem shıgarmanın tiykargı boleklern kurastırıp bir mazmunga bagdarlau ne dep ataladı?

A) Kompozitsiya

V) Poetika

*S) Arxitektonika

D) Kaptal syujet

88. Oz aldına maniske iye bola almaytugın, birak obrazdı tolıktırıp xam korkemleu ushın axmiyetke iye bolgan korkem shıgarmanın boleksheşi?

A) Xarakter

V) Monolog

*S) Dialog

D) Detal`

89. Tariyxıy talapları kobinese kaysı metodka tan?

A) Romantizm

V) Klassitsizm

*S) Realizm

D) A xam V

90. Korkem shıgarmanın belgili bir mazmun bere alatugın tutas bir bolegi ne dep ataladı?

A) Syujet

V) Tema

S) İdeya

*D) Kontekst

91. Epikalık yağı dramalık şıgarmanın syujetin keskinlestiriushi element?

A) Persanajlar

V) Xarakter

S) Dramatizm

*D) Konflikt

92. Şıgarmada uakiyalardıń rauajlanıp, en shegine jetken jeri....

A) Konflikt

V) Uakiyalardıń rauajlanıwı

*S) Kul`minatsiya

D) Uakiyalardıń sheshimi

93 Tánhá lirikalıq qaharmanǵa tiyisli júrek tórinde jatırǵan sezimlerdi beriw lirikanıń qaysı túrine tiyisli?

A) Meditativlik lirikaǵa

V) Peyzajlıq lirikaǵa

*S) İntim (pinhamı) lirika

D) Didaktikalıq lirikaǵa

94 Syujetten tıs elementti anıqlań

A) Kul`minatsiya

V) Waqıyanıń baslanıwı

S) Waqıyanıń rawajlanıwı

*D) Lirikalıq sheginis

95 Háy, sen, Qońratlı qız, janım Arıwxan,

Qızıl qapı aldında irkildiń nege?

Sıǵalap turǵanda qoy tal arasınan,

Jeter tartınǵanıń, kir ishkerige,-

*A) Avtordıń oy-sezimleri, tuyǵıları berilgen

V) Lirikalıq "men" niń ruwxıy tolǵanısları daǵdarısları

S) Dramatizm qásiyetleri sińdirilgen

D) A,V

96 Ádebiyattanıwdıń baslı tarawları qaysı?

A) Ádebiyat teoriyası

V) Ádebiyat tariyxı

S) Ádebiy sın

*D) A,V,S

97. Etekteyin erinnen,

Eki elisi qalıptı,

Qıyǵan qamıs qulaqtan,

Bir tutamı qalıptı.

Kórkemlew qurallarınıń qaysı túri?

A) Giperbola

*V) Litota

S) Teńew

D) Epitet

98. Qaharmanlari haqiqiy turmistan bir qansha uzaqta turatugin, qiyaliy sharayatlarda hareket etetugin korkem metod?

A) Realizm

V) Klassitsizm

*S) Romantizm

D) Sentimentalizm

99. Lirikani mazmun boyinsha boliniwi qanday?

A) Elegiya

V) Tariyp

S) Didaktikalıq

*D) Barlıgı durıs

100. Lirikani forması boyinsha jikleñ

A) gazzel

V) Rubayı

S) Murabba

*D) A,V,S

GLOSSARIY

ABSTRAKT KÓRKEM ÓNER. (Bul atama latin tilindegi abstractio sózinen kelip shıǵıp, gúmilji, anıq emes degendi ańlatadı). XX ásirdeń bas gezlerinde Evropa mádeniyatında júzege kelgen baǵdar. Bul baǵdardıń wákilleri turmıstaǵı real waqıyalardı, qubılıslardı, konkret zatları súwretlewden bas tartadı, kórkem dóretywshiliktiń dúnyanı tanıw, úyreniw qásiyetlerin moyınlaǵısı kelmeydi. Olar kórkem órnerdeń bolmıs penen baylanısın biykarlap, onı sanadan tisqarı payda bolatuǵın stixiyalı qubılıs dep túsinedi.

AKADEMIYALIQ BASPA. Kórkem teksttiń akademiyalıq baspası. Ádettegi baspalardan qatań ajralıp turadı. Ol avtordıń barlıq dóretywshilik miyrasın qamtıydı, tekstlerdeń barlıǵı ilimiy-sın tekseriwden ótkeriledi, shıǵarmalardıń variantları, redaktsiyaları, qoljazbaları salıstırıladı, basqasha aytqanda úlken tekstologiyalıq islew beriledi, tiyisli jerlerinde anıqlamalar, túsiniq sózler, derekler, siltemeler (snoskalar) menen támiyin etiledi. Akademiyalıq baspa - shıǵarmalardıń eń aǵla baspası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan tekstlerdin dúrisliǵın teksergende akademiyalıq baspaǵa júginedi. Orıs ádebiyatında A. S. Pushkinnin, İ. S. Turgenewtiń, N. V. Gogol`dıń h.b shıǵarmalarınıń akademiyalıq baspaları belgili, ózbek ádebiyatında Aybektiń shıǵarmalarınıń akademiyalıq baspası bar, qarakałpaq ádebiyatında akademiyalıq baspa ele iske asırılǵan joq.

ANTİK ÁDEBIYAT. (Latinsha “antiguuz⁴” –“áyyemgi”, “ertedeǵı” dep awdarıladı, demek bul atama áyyemgi ádebiyat degen mánisti bildiredi). Mıń jıllap tariyxlarǵa iye áyyemgi ádebiyatlar kóp, biraq olardıń hár biri antik ádebiyat dep júritilmeydi. Tek ǵana áyyemgi Gretsiya hám áyyemgi Rim ádebiyatların antik ádebiyat dep ataydı. Sebebi usı eki ádebiyat ózlerinen sońǵı dáwirlerdeǵi ádebiyatlar ushın kórkem-estetikalıq sháshme bolıp xızmet ete alǵan. Antik

ádebiyat óziniń joqarı kórkemligi, tereń hám demokratiyalıq ideyalılıǵı, janlardıń baylıǵı menen basqa áyyemgi ádebiyatlardan ajıralıp turadı.

ÁDEBİY MEKTEP. Úlken sóz ustasınıń ideyalıq, kórkemlik jollarınıń basqa jazıwshılar ushın úlgi alarlıq dárejede bolıwı. Qaraqalpaq ádebiyatında Qazı Máwliktiń qıssaxan-shayırlar mektebi keńnen málim. Qazı Máwliktiń mektebinen Abbas, Qazaqbay, Mináj usaǵan qıssaxan-shayırlar ósip shıqqan.

Geypara jaǵdaylarda ádebiy mektep termini arqalı ádebiy aǵım túsiniǵin de beredi.

ÁDEBİY BAǴIT. Ádebiyattanıwda ele anıq hám tolıq sheshimin taba almay atırǵan tartıslı máselelerdiń biri. Ádebiy baǵıtta ayırım teoretikler kórkem metod, stil, aǵımlar menen qosıp túsinedi. Al jáne bir teoretikler olardı qatań ajıratıp, ayırım túsiniqler retinde usınadı. Biz usı túsiniqlerdiń keńirek tarqalǵan hám kóbirek qollanılıp júrgenlerin usınamız.

ÁDEBİY MIYRAS. Kórkem hám ideyalıq bahaǵa iye bolǵan ótmishtegi ádebiy shıǵarmalar. Ádebiy miyraslar bizge kitaplar, qol jazbalar, kóshrmeler túrinde jetip keliwi múmkin, olar kitapxanalarda, qol jazba fondlarında, ilimizertlew mákemelerinde, ádebiyat muzeylerinde saqlanadı.

ÁDEBİY PROTSSESS, ÁDEBİY HÁREKET. Milliy ádebiyattıń yamasa dúnya ádebiyatınıń belgili bir dáwirde estetikalıq, ideyalıq, tematkalıq, kórkemlik h.t.b. ózgerislerge ushırap rawajlanıwı. Ádebiy háreket barısında ayırım eskirgen ideyalar, kórkem formalar dáwir talabına ılayıq jańalanıp baradı. Bul jańalanıw ádebiy stil`lerdin, ádebiy baǵdarlardıń, usıllardıń, aǵımlardıń, mekteplerdiń ózgerip, jańalanıwına alıp keledi.

ÁDEBİY TIL. Sóylewdiń hám jazıwdıń belgili bir ólshemlerine, qaǵıydalarına iye bolǵan, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaǵ bolǵan, xalıqtıń (millettiń) jámiyetlik, ruwxıy, mádeniy turmısına xızmet ete alatuǵın til. İlim-mádeniyat hám kórkem ádebiyat shıǵarmaları ádebiy tilde jazıladı. Hár-bir

xalıqtıń tili dialektlerge bóliniwi múmkin. Olar leksikalıq, fonetikalıq jaqtan ózgesheleniwi múmkin. Dialektler ulıwma xalıqtıń tildiń normalarına úylespeydi, sonlıqtan olar jergilikli áhmiyetke iye boladı. Qatnas quralı bolǵan til mádeniyat rawajlanǵan sayın bir dialekt yamasa qáwimlik til sheńberinen shıǵıp, ulıwma ádebiy sóylew hám jazıw tiline birlesedi. Mısalı, orıs adebiy tili kóp dialektlerdiń (arqa, qubla, Moskva h.b.) qatnasıwı menen qalıplesti. Ayırım jaǵdaylarda qáwimlik tiller yamasa jergilikli áhmiyetke iye dialektler de ádebiy tilge aynalıwı múmkin. Mısalı, ertede, VII-XVII asirler dawamında kópshilik túrkiy xalıqlar hám qáwimler ushın ortaǵ bir ádebiy til-túrkiy til xızmet etken. Sońınan, XVIII-XX ásirlerde tariyxıy-mádeniy rawajlanıwdıń nátiyjesinde kópshilik túrkiy xalıqlar ózleriniń sóylew tili tiykarında ulıwma túrkiy ádebiy tilinen bólek ádebiy til dúzdi. ózbek, qaraqalpaq, qazaq, túrkmen, qırǵız h.b. túrkiy xalıqlardıń ádebiy tilleri usı joqarıda ayılǵan rawajlanıwdıń barısında qalıplesti.

Kórkem ádebiyat tili-ulıwma ádebiy tildiń bir túri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamǵa ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. (Q. Yazık xudojestvennoy literaturı).

ÁDEBİY KRİTİKA, ÁDEBİY SIN.(Grekshe kritike –baha beriw, sınaw óneri). Ádebiyattanıwdıń bir tarawı. Ádebiy sın tiykarınan ádebiyattıń házirgi jaǵdayına, onda júz berip atırǵan ideyalıq-kórkemlik qubılıslarǵa, ayırım jazıwshılardıń dóretiwshiligine házirgi zaman ádebiy-ideologiyalıq kóz-qarastan baha beredi. Baspadan shıǵıp, kópshlikke usınılǵan shıǵarmalardı tallay otırıp, ádebiy kritika kitap oqıwshı jámaáttıń oy-pikirin, tileklerin sáwlelendiredi, sonıń menen birge kórkem shıǵarmanı tanıwǵa, ádebiy kórkem talǵamdı ósiriwge úlken járdemin tiygizedi. Kritika ádebiy shıǵarmanı tallaǵanda mazmun menen formanıń birligin basshılıqqa aladı, yaǵnıy shıǵarmanıń ideyalıq baǵdarı menen kórkemlik qunın anıqlap beredi, usı talaplarǵa juwap bere almaǵan shıǵarmalardıń kemshiliklerin ashadı.

ÁDEBİY TÁSİRLER HÁM BAYLANISLAR. Ádebiy protsesstín ózgeshelikleriniń biri. Ádebiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń óz-ara baylanısıwı, bir-birinen úlgi alıwı, tájiriye almasıwı hám usı tiykarda bir-birin kórkemlik, ideyalıq jaqtan bayıtıwı ádebiy tásirler degen atama menen ataladı.

ÁDEBİY TÚRLER. Turmıstı kórkem sáwlelendiriw tártiplerine, talaplarına qaray, sonday-aq obrazlardı, xarakterlerdi hám sharayatlardı jaratıw usıllarına karay kórkem ádebiyat úsh úlken túrge bólinedi. Epikalıq túrge roman, povesť, gúrriń, ocherk, yadnamalar kiredi. Lirikalıq túrge eski janrlardan gázzel, muqammas, muoshshaq, rubai, sonday-aq Evropa ádebiyatında qalıplesken elegiya epigramma, oda h.t.b. kiredi. Dramalıq túr komediya, tragediya, tragikomediya, drama, melodrama h.t.b. bolıp bólinedi.

ÁDEBIYATTIŃ IDEYALILIĞI. Kórkem shıǵarmanıń belgili bir ideyalıq mazmunǵa, baǵdarǵa qurılıwı. Kórkem shıǵarmanıń ideyası jazıwshı sáwlelendirip atırǵan temanıń jámiyetlik salmaǵına baylanıslı boladı, sonday-aq, ideya jazıwshı kótergen sotsiallıq-siyasıy, ádep-ikramlılıq h.b. máselelerdi (problemalardı) óz ishine qamtıydı. Kórkem shıǵarmanıń ideyası jazıwshınıń siyasıy-jámiyetlik. filosofiyalıq, estetikalıq kóz-qaraslarına, turmıs tájiriyesine baylanıslı sáwlelenedi. Mısalı. “Bozataw” “Ellerim bardı” qosıqlarında Ájiniyaz tuwılǵan jer, xalıq maselelerin kóterip, watanpárwarlıq (patriotizm) ideyaların sáwlelendiredi. Joqarıda ayılǵan máselelerge avtor óziniń jeke kóz-qarasların, túsiniqlerin beredi usı arqalı ol shıǵarmanıń ideyalılıǵın támiynleydi.

ÁDEBIYAT TARIYXI. Ádebiyattanıwdıń úlken bir tarawı. Ol kórkem ádebiyattıń tariyxın izertleydi. Ádebiyattıń payda bolıwın, rawajlanıw jolların, onıń Milley ádebiyatlardıǵa bóliniw tariyxın qarastıradı. Ádebiyat tariyxı ayırım itibarlı jazıwshılardıń dóretiwshiligin, sonday-aq, jámiyetlikke keńnen málim bolǵan ayırım shıǵarmalardı óz aldına uyreniwi múmkin. Ádebiyat tariyxı sonıń menen birge ádebiy janrlardıń, obrazlardıń evolyutsiyasını baqlaydı. Ádebiyat tariyxı ilimi ózine jaqın bolǵan ádebiyat teoriiyası, ádebiyat kritikası salaları menen tıǵız

baylanısta rawajlanadı, olardıń jetiskenliklerin izertlewdiń barısında keń paydalanadı. Sonday-aq, ádebiyat tariyxı izertlenetuǵın ádebiyattıń iyesi bolǵan xalıqtıń tariyxı menen tıǵız baylanısta boladı.

ÁDEBIYATTAǴI TARIYXIYLIQ. Jámiyetti tusindiriwde qollanılatuǵın istorizm (tariyxıyılıq) metodınıń baslı talaplarınıń kórkem ádebiyatta paydalanılıwı. Tariyxıyılıq talapların kórkem ádebiyatqa kóshirgende jazıwshı ózi sáwlelendiretuǵın jámiyetlik, turmıslıq qubılıslardıń kelip shıǵıw sebeplerin, rawajlanıw zańlıqların ashadı, jeke adam menen tariyx, jámiyet arasındadı qatnaslardı kórsetedi. Mısalı, M. Gor`kiydiń “Ana” romanında ishiler qozǵalanınıń tiykarǵı sotsiallıq, tariyxıy, ekonomikalıq hám ruwxıy sebepleri kórkem obrazlar arqalı durıs ashıp beriledi, tariyxıyılıq talapları menen kórkem túrde tallaw arqalı avtor bolajaq revolyu tsiyanı da aldın ala durıs aytıp beredi. Tariyxıyılıq talapları kóbinese realizm metodın bassılıqqa alıp jazǵan shıǵarmalarǵa tán.

GENEZIS (Grekshe genesis –tuwılıw, payda bolıw sózinen). Ádebiyattanıw iliminde qanday da bir kórkem obrazdıń, janrdıń, ádebiy qubılıstıń yamasa pútin bir ádebiyattıń tuwılıw, payda bolıw jaǵdaylarına genesis dep ataydı..

GUMANİZM. (Latinsha humanus –insanıyılıq sózinen). Kórkem óner hám kórkem ádebiyat shıǵarmalarında insanıyılıq, miyrim-shápáát, muhabbat, erkinlik, ádillik h.b. sáwlelendiretuǵın progressivlik jámiyetlik ideya.

DÁSTÚR. (Latinshadan, traditio –bayanlaw, dástúr mánisinde). Kórkem ádebiyatta burınnan kiyatırǵan, qalıplesken bir neshe súwretlew usıllarınıń poetikalıq sisteması. Kórkem sóz ónerinde dástúr hám jańashılıqtı túsiniw hám oǵan ámeliy áhmiyet beriw ayrıqsha zárúr narse. Dástúrsiz jańashılıq joq, sonıń menen birge jańashılıq bolmay turıp, jańa dáwirdiń ózgeshe jańa dástúrleri de qalıplespeydi. Sol sebepli de bul máselege dialektikalıq baǵıttıń qatnas jasaw kerek.

DİDAKTİKALIQ ÁDEBIYAT, AQIL-NÁSIYAT ÁDEBIYATI.

(Grekshe didactikos –**úlgili, sabaq** alarlıq degen mániske keledi). Didaktikalıq ádebıyattın shıǵarmaları úgit-násiyat, aqıl-keńes formasına iye, olar miynet etiwge, adamgershilikli, insaplı bolıwǵa, nadanlıqtan qutılıp bilim alıwǵa, jamannan qashıp, jaqsıǵa joldas bolıwǵa, hadal-haramdı ayırıwǵa shaqıradı, úgitleydi.

DÓRETIWSHILIK TARIYXI. Kórkem ádebıyattaǵı belgili bir shıǵarmanıń jazılıw tariyxı. Álbette, qálegen janrdaǵı kórkem shıǵarmanıń dóretiliwine turmıstaǵı belgili bir hádiyseler, wakıyalar yamasa qubılıslar sebepshi boladı hám ol jazıwshınıń dóretiliwshiligine túrtki saladı. Sońınan onıń teması, ideyalar jazıwshınıń kóz aldına bir tutas bir baǵdar, bir pútin dúnya sıpatında elesleydi, sóytip barı pol aq qaǵazǵa túsiriledi

DÚNYAWIY ÁDEBIYAT. İnsan ómirin, hadal muxabbatı ulıǵlawshı, ómirge qushtarlıq oyatıwshı ádebıyat. Bul óziniń tutqan baǵdarı boyına ómirden túńiliwshı kóz-qaraslarǵa, pessimistlik ideyalarǵa barınsha qarama-qarsı turadı hám ómirdiń gózzallıǵın táriypleydi.

KLASSİKA. (Latinsha- claggicug – úlgili, saylandı degen mánisti ańlatadı). Belgili bir xalıqtıń yamasa dúnya mádeniyatına bahalı úles bolıp qosılǵan, dáwir sinaqlarınan ótken, tozbaytugın ilim, kórkem óner hám ádebıyattıń úlgili, saylandı shıǵarmalarına aytıladı. Usıǵan tiykarlana otırıp, klassikalıq ádebıyat, klassikalık shıǵarma, klassik shayır, klassik jazıwshı terminleri kelip shıqqan.

Qaraqalpaq ádebıyatında Berdaq, Ájiniyazdıń shıǵarmaların, házirgi dáwir ádebıyatında İ.Yusupovtıń, T.Qayıpbergenovtıń kóp ǵana shıǵarmaların klassikaǵa jatqarsa boladı.

KÓRKEM İNTERPRETATSİYA, KÓRKEM TÚSİNDİRİW. (Latinsha- interpretatio – túsindiriw, anıqlaw). Jazıwshı tárepinen turmıstı kórkem túrde tallap túsindirip beriw. Interpretatsiya jazıwshınıń idealına, kórkem estetikalıq, jámiyetlik kózqaraslarına baylanıslı iske asırıladı. Sonlıqtanda ádebıyattaǵı turaqlı máseleler

(ómir, ólim, muhabbat, insanıylıq h.t.b.) yamasa turaqlı syujetler (mısalı, musılman, xristian mifologiyalıq syujetler) hár qıylı jazıwshılar tárepinen túrlishe kórkem interpretatsiya etiliwi múmkin.

KÓRKEM (DÓRETİWŞHİLİK) METOD. (Grekshe methodos – izertlew jolı degendi anladı). Kórkem metod boyınsha kóp túrli pikirler bar. Solardıń bárin jıynaqlastırǵanda tómendegi pikirler basım keledi hám kóbirek qollanıladı.

KÓSHPELİ SYUJETLER. Fol`kloristikaǵa dárek atama. Kóshpeli syujet dúnyanıń kóp xalıqlarınıń ádebiyatı menen fol`klorında ushırasadı, bir mádeniy regionnan ekinshi mádeniy regionǵa kóship júredi, ózlestiriledi. Qálegen syujet kóshpeli syujetke aynalıp, qálegen fol`klor yaki ádebiyat tárepinen ózlestirile bermeydi. Tek ǵana kóp xalıqlardıń mádeniy, ruwxıy turmısına sińisip kete alatuǵın syujetler ǵana kóshpeli syujetke aynala aladı.

METODOLOGİYA. Keń mánisinde ilimniń metodları, usılları, basqa da ámeleri tuwralı ilim. Al, ádebiyattanıwdıń metodologiyasına keletuǵın bolsaq, ol usı ilimniń metodları hám ádebiyattı úyreniwdiń basqa da ámeleri tuwralı túsiniklerden turadı. Ádebiyat ilimi kórkem shıǵarmanı tek ǵana kórkem sóz óneri sıpatında úyrenip qoymaydı, al oǵan metodologiyalıq kóz-qaras penen de qaraydı, yaǵnıy metodologiya izertlenip otırǵan ilimniń túpkilikli mánisin, maqsetlerin ashadı, jámiyetlik áhmiyetin, ideologiyalıq ózgesheliklerin kórsetedi Sonıń menen birge metodologiya ádebiyattanıwdıń izertlew metodların, printsiplerin, kontseptsiyaların, basqa da izertlew ámellerin talqıladı. Ulıwma metodologiya ilim izertlewde jolǵa salıwshı, baǵdarlawshı áhmiyetke iye boladı.

MIF. (Grekshe mythos –añız, ápsana degendi anladı). Qudaylar, hár qıylı ruwxlar (árwaqlar), perishteler, eń dáslepki adamlar (Adam-Ata hám Hawa-Ana), maqluqatlar, ósimlikler hám olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Sonday-aq, jer-suw, aspan hám olardıń jaratılısı tuwralı qıyalıy ángimeler de miflerge jatadı. Usı jaratılıs tuwralı qıyalıy ángimelerdiń barlıq jıyıntıǵın ilimde mifologiya dep júrgizedi. Sonıń menen birge dúnya xalıqlarınıń

miflerin, olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwın, mazmunın, tarqalıw jaǵdayların úyrenetuǵın ilimde de mifologiya degen termin menen ataydı.

MODERNİZM. (Frantsuzsha moderne –eń jańa degen sózden alınǵan). XIX ásirdeń aqırında Frantsiyada payda bolǵan hám XX ásirdeń basında Evropa ellerinde, Rossiyada belgili bolǵan filosofiyalıq, ádebiy-estetikalıq aǵım. Modernizm bolmıstı sub`ektivlik kóz-qarastan sáwlelendiredi, adamdı jámiyetlik turmıstan ajratıp kórsetiwge umtıladı, individualizmdi úgitleydi. Modernizm realizmdi biykarlawǵa urınadı, onı waqtı pitken aǵım dep esaplaydı. Modernizm óziniń ideyalıq mazmunı boyınsha avangardizm, dekadentstvo menen jaqınlasadı.

NOVATORSTVO-novatorlıq, jańashılıq. (Latin tilinen novator –jańalanıp turıw mánisinde). Kórkem ádebiyatqa jańasha oy-pikirlerdi hám formaların alıp kiriw. Bul túsinik kórkem ádebiyattı bahalawda ayrıqsha ideyalıq hám estetikalıq áhmiyetke iye.

ÓZLESTIRIW. Jazıwshınıń xalıq awızeki poeziyası yamasa ózinen burınıǵı jazıwshınıń shıǵarmalarınan úyreniwi, olardıń temasın, ideyasın, syujetin, sonday-aq kórkemlew usılların dóretiwshilik penen paydalanıwı. Mısalı, karaqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq ózinen burın ótken maqtumqulınıń ideyalıq hám kórkemlik táreplerin ózlestirip, onıń jolı menen qosıqlar jazdı. İ. Yusupov antik poeziyanıń obrazların ózlestirip, olardı óz shıǵarmalarında sátti paydalandı.

POETIKA. (Grekshe poietika – obrazlı ayılǵan ótkir sóz mánisinde). Kórkem shıǵarmalardıń sheberligi. Poetika ataması hám túsinigi biziń kúnlerimizge shekem tariyxıy ózgermeli túrde kelip jetti. 1. Áyyemgi dáwirleri ádebiyattanıw hám ónertanıw iliminde sóz hám basqa da óner shıǵarmaların úyrenetuǵın ilimdi poetika dep túsingen. Aristotel`diń “Poetika” shıǵarması usı túsinik negizinde jazılǵan. Al orta ásirlerge hám oyanıw dáwirlerine kelip qosıq dóretiwshilik ónerin túsendiriwshi ilimniń tarawına poetika delingen. 2. Házirgi dáwirde ádebiy shıǵarmalardıń kórkemlik ózgesheliklerin, qaharman xarakterin

ashıp beriwdegi sheberlikti, janrlıq túrler hám stil`lerdi ádebiyat iliminde hám sında sol dóretpelerdiń poetikası dep ataydı

PROZA. (Latin tilinen, prosa oratio – tuwra, erkin pikir bildiriw degen mániste). Ádebiyattıń turmıs haqıyqatlıǵın obrazlar arqalı kórkem qara sóz túrinde súwretleytuǵın janrı. Ol ádebiyattıń basqa janrlarınan óziniń bir neshe formalıq hám stil`lik ózgeshelikleri jaǵınan aytarlıqtay pariq qıladı.

PROZALIQ QOSIQ. Qara sóz benen jazılǵan qosıq, emotsional`lıǵı kúshli, belgili bir ritmge kurulǵan kara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma. Mısalı, M.Gor`kiydiń “Dawılpaz tuwralı jır”, “Suńqar tuwralı jır” shıǵarmaları prozalıq qosıqtıń bir kórinisi bolıp esaplanadı. Bul sıpat házirgi qaraqalpaq prozasında E.ótepbergenovtıń “Qumar” povestinde, X.Dáwletnazarovtıń “Xosh qal, jaslıǵım” atlı kitabına kirgizilgen qara sóz benen jazılǵan poeması hám prozalıq qosıq dep atalǵan dóretpelerinde ayqın kórinedi.

PROLOG. (Grek tilinen, prologos – kiris sóz, algı sóz mánisinde). Kórkem shıǵarmanıń negizgi syujetlik waqıyaları baslanbastan aldınǵı, oǵan tayarlıq retinde jazıwshınıń sol dóretpege tiykar bolǵan nárselerdi aytıp beriw.

PROTOTIP. (Grek tilinen prototypon – obrazdıń negizindegi adam). Kórkem shıǵarmadaǵı qaxarman obrazın jasawǵa negiz bolǵan turmıstıń ózinde dál jasaǵan adam

PSIXOLOGİZM. Kórkem shıǵarmalarda qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyasın, olardıń ádep-ikramlıq belgilerin ashıp beriw. Kórkem psixologizm yamasa psixologiyalıq súwretlew ádebiyatta qaharman xarakterin ashıp beriwdegi sheberlik túsiniǵi menen tıǵız baylanıslı. Qaharmanıń ruwxıy jaǵdayın súwretlew ádebiyattıń qaysı dáwirlerinde de bar, biraq haqıyqat kórkem psixologiyalıq súwretlew yamasa N.G.Chernıshevskiydiń kórsetken ruwx dialektikasın beriw XVIII ásirdegi Evropa ádebiyatında payda bolǵan sentimentalstlik aǵım menen, sonday-aq orıs jazıwshısı F.M.Dostoevskiydiń atı menen tıǵız baylanıstırıladı

SHÍGIS GÍPERBOLASI. Shıǵıs ádebiyatında tán súwretlew qurallarınıń biri. Shıǵıs shayırları gózzal qızdıń kelbetin jaratqanda onıń kózlerin janıp turǵan gawharǵa, qasların iyilgen oq jayǵa, kirpiklerin uzın oqqa, beliniń jıńishkeligin qılga, júzlerin qızıl almaga teńeydi. Bunday shártli súwretlewler arqalı shayır gózzallıqqa degen óziniń qatnasın bildiredi.

ESTETİKALIQ İDEAL. Kórkem ónerge baylanıslı qollanılatuǵın estetikalıq termin. İdeal grekshe ideya sózinen alınǵan bolıp, túsinik degen mánisti beredi. Idealdıń bir neshe túrleri bar. Mısalı, jámiyetlik ideal, etikalıq ideal, h.b. Kórkem ádebyatta jaratılǵan obrazlar estetikalıq ideal menen tıǵız baylanıslı. Hár bir jazıwshı óz shıǵarmaların belgili bir ideal tiykarında dóretdi. Ol ózi tańlaǵan obrazdı, yamasa turmıs shinlıǵın tek qatań tariyxıy zańlılıqta emes, al gózzallıq zańlılıǵında kelip shıǵıp súwretleydi. Ápiwaylastırıp aytqanda, estetikalıq ideal – bul jazıwshınıń gózzallıq haqqındaǵı arzıw-ármanı, tilegi. Ol unamlı qaharmanlar obrazlarında kórinedi. Mısalı, “ǵárip ashıq” dástanında ǵárip penen Shahsánem arasındaqı hadal hám sadıq muhabbat estetikalıq idealdıń kórinisi dese boladı, basqasha aytqanda, ǵárip hám Shahsánem, Romeo hám Djul`etta (Shekspirdiń usı attaǵı tragediyasınıń qaxarmanları) shin muhabbattıń idealı bolıp esaplanadı.

Ájiniyazdıń estetikalıq idealı táni de sulıw, janı da sulıw, jılwa-nazǵa bay gózzal hayal súwretinde beriledi.

Berdaqtıń shıǵarmalarında xalıqtıń márti, ar-namısı, erkinligi ushın janın pidá etetuǵın azamat hám batır jigitlerdiń obrazları jaratılǵan (“Xalıq ushın”, “Amangeldi”, “Ernazar biy” shıǵarmalarında). Bular naǵız ideal obrazlar.

Juwmaqlap aytqanda, estetikalıq ideal jazıwshınıń arzıw-ármanları, tilekleri, jámiyetlik, estetikalıq kózqarasları menen tıǵız baylanıslı.

Estetikalıq ideal tariyxıy, jámiyetlik shárayatlar menen tıgız baylanısta qáliplesedi hám rawajlanadı.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Каримов И.А. “ Юксак маънавият-енгилмас куч” Ташкент 2008
2. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
- 3.Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel`stvo MGU, 1983
- 4.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
- 5.Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 6.Falsafa. Entsiklopedik lugat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
- 7.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
8. Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
9. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
10. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 11.Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
- 12.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr.Xronotop. Toshkent , gofur gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonın ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 13.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
- 14.Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
- 15.Járimbetov Q .Ashıq Ziywar. Nókis, Bilim, 1998.

16. Járımbetov Q. Berdaqtıń násiyatları-biziń ruwhiy ǵáziynemiz. Nókis, 1998.
17. Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodı i vıdı. Sobr.soch. v trex tomax Tom 2. M. 1948.
18. Palımbetov K., Pirniyazov İ., Berdimuratov R. Ádebiyattı oqıtıw metodikası. Nókis, 2009.
19. A. Haytmetov. Sharq adabietining ijodiy metodi tarixidan. (X-XV-asirlar) "Fan" T.1970
20. K. Mambetov Shıǵıs ádebiyatya tariyxı, "Bilim" baspası Nókis 1993.
21. K. Mambetov Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı. "Qaraqalpaqstan ", 1977.

İnternet hám Ziyonet saytları

1. <http://elearning.zn.uz>- Elektron talim blogi
2. <http://my.estudy.uz> - masofali wquv tizimi
3. <http://office.microsoft.com/en-us/word-help/create-a-new-document-using-a-template-HA102840145.aspx?CTT=5&origin=HA102809673>
4. <http://office.microsoft.com/ru-ru/word-help/HP010368778.aspx#Toc287271760>
5. <http://pedagog.tdpu.uz> - Respublika pedagogika talim muassasalari portali
6. <http://remontka.pro/start-windows-8/>
7. <http://uz.infocom.uz/2009/12/21/talim-tizimida-keskin-burilishga-sabab-bolgan-4-dastur-haqida/> - Xamidov V.S. Talim tizimida keskin burilishga sabab bolgan 4 dastur haqida.
8. <http://www8.hp.com/ru/ru/support-topics/windows8-support/start-screen.html>
9. <http://yenka.com>
10. <http://ziyonet.uz> – ózbekiston Respublikasi axborot-talim portali
11. www.portfolio.bimm.uz - elektron portfolio tizimi
12. bakh.abdik@gmail.com